

NAŞRIJATDAN

M. Gorkijning uşbu „Meniñ darilfununlarim“ namli asari asilda 1935 nci jilda tarçima qilinib, basmaga berilgan edi. Şu sababli kitab, ozbek xalqi işlatmajurolan bir qanqa terminlar (masalan: „matematika“ orniga „rijazijat“, „revolutsija“ orniga „inqilab“, „universitet“ orniga „darilfunun“ va başqalar) kirib qalqan. Naşrijat, kitabxan ortaqlariniñ uşbu xatalarni tuzatib oquşlarini iltimas qiladi. Kitab jaqin muddat icida butunlaj tuzatilib, qajtadan basilib ciqadi.

U oziñiñ imtahanlarini berib, ketdi, bir haftadan soñ uniñ ketidan men ham ketdim.

Katta enam meni kuzatib maslahatlar berdi:

— Kşilarga qattiq-quttuq gapirma, sen hama-vaqt badçahlilik qilasan! Kejingi mahallarda çuda kşiniñ qaşıqqa tegaturqan, badmuamila bolib qaldin. Bu bavañdan juqdi, bavañ kim ozi u? Jaşadi, jaşadi-da, ahmaq bolib ciqdi, badhazm cal. Sen şuni esin-dan ciqarma: kşilarni xuda tekşirmajdi, bu şajtangagina xuş keladi! Xajr endi... Xajr...

Buruşgan, trişgan juzidagi jaş tamcilarini erta-erta dedi:

— Endi dijdar korusmasmiz. Çan bar jerda qaza bar.

Songi vaqtlarda men mihriban kampirdan jraq-laşdim, hatta uni siyrak korar edim. Hazir bu jerda esa menga bu qadar jaqin va mihriban bolgan bu kampirni bundan soñ sra koralmasman, degan ojga bardim va bu meniñ ucun aqir edi.

Paroxodda tikka qarab turaman. Kampir pristan-niñ qirqqaqida turib, bir qoli blan coqunadi, ikkin-ci qoli blan esa eski romaliniñ ucini uşlab, juzini, kşilarga bitmas-tuganmas muhabbat blan qaraqan koz-larini ertadi.

Mana endi men jarim tatar şaharidagi bir qavat imaratniñ tar huçrasida. Havli, kambaqal-korumsiz kocaniñ başidagi bir tepalikda. Uniñ bir devari katta janqindan qalqan jalañlikka ciqadi. Jalañlikda turli ot-olanlar osgan. Bu ot-olanlar, tkanaklar, axlatlar icida qışt imaratniñ xarabazari kotarilib ciqib turadi. Bu xarabazar astida ken, katta podval-jertola bar,

Şundaj qilib, men Qazan darilfununiga oquqani baraman, bundan kam emas.

Darilfunun toqrisida meniñ koñlimğa qulqula salğan kşi — gimnazist N. Evreinov degan xuşi'l, kozlari xatınlarnıñ kozidaj jaqımlı bir jgit boldı. U men blan bir havlıda — balaxanada turar va kopınca meni qolımda kitab blan korar edi. Bu uni qziqtırqan. İkkavimiz tanışdıq va şundan kejin-aq u, menda „fanga alahida salahijat barlığı“ ga meni işantırabaşladı.

U uzun saclarını crajlı qilib silkitar ekan:

— Siz tabiat tamanidan fanga xizmat qiluv ucun jaratılğansız, — derdi.

Men u vaqtda həli fanga qujan rolida xizmat qiluv mumkun ekanini bilmas edim. Evreinov esa darilfununlar mendaj jgitlarga muhtaç ekanini xop isbat qilar edi. Turgan gapki, Mexail Lomonosovniñ¹ kolankasi natinc qilindi. Evreinov, sen biznikıda turasan, kuz va qışı blan gimnazija qursını otib „ba'zibir“ imtihanlarnı berasan. Darilfununda senga hukumat stipendijasi beriladi va beş jıldan soñ „alim“ bolasan, dedi. Bularniñ hamması çuda çon iş, cunki Evreinov on toq-quz jaşlı jgit bolib, safdil edi.

---

¹ Fizika-kimjada məşhur rus alimı.

Unda egasiz itlar jaşarlar va olarlar edi. Bu podval sra esimdan cıqmajdı. Cunki u meniñ darilfununlarım dan biridir.

Evreinovlar anası va ikki oqlı çuda ham az nafaqa blan trikcilik qılar edilar. Men dastlavki kunnlarda jaq kickinagina tul xatın bazardan alıb kelgan narsalarını aşxana stoliga jajıb, façiali masalani həl qiluvini kordim: ozidan başqa ucta saqlam jgitga jaqsız, candır birparca goştan qandaj qılıb jetarlik ham jaxşı avqat pişiruv kerak?

U damduz-ındamas xatın edi. Unıñ kokumtil kozlarında butun kücünü işlatıb bitirgan atnıñ umidsiz qajsarlıqlı korunadı, bu at juqarıqajuk alıb cıqmaqçı, lekin alıb cıqalmasıqlını biladı, əmma şundaj bolsa ham intiladı!

Kelganımğa uc kün bolgan. Ertalab, balalar həli ujqıda, men aşxanada unga savzi, kartoşka arçılıb berar edim. U sekin va avajlab:

— Nmaga keldiniz? — deş soradı.

— Darilfununga, oquqanı keldim.

Unıñ qaşları sarıq peşana terisi blan juqarıqaj kotarıldı. Qolını pcaq blan kesib aldı va qanını sora-sora kursıga oturdi-da jana ornıdan irqib turıb:

— Qurıb ketsin... — dedi.

Barmaqlını romalça blan baqlab, meni maqtadı.

— Siz kartoşkani jaxşı arcar ekansız.

Arcalmajın hammi! Men ozimniñ paroxodda işlaganımnı soziab berdim.

U soradı:

— Darilfununga kiruv ucun şu kfaja, deş ojlajsızmi?

Men u vaxtda qacirimni yaxşı tuşunmas edim. Unıñ soraqını çiddij, deb anladım-da, meniñ aldım da fan sarajınıñ eşigini acaturğan harakatlarnıñ tərтіbini sozlab berdim.

U xorsundi va:

— Ah, Nikolaj, Nikolaj... — dedi.

Nikolaj şu anda aşxanaga bet-qol juvgani kirib qaldi. Unıñ kozlaridan həli ujqı ketgan emas, sac-lari tozgan va hamavaqtda qıdaj xuşvaqt edi.

— Ana, manti qilsañ yaxşı bolar edi.

— Hə, yaxşı bolar edi, — dedi anasi.

Men aş-avqatqa hunarmand ekanımni bildiruv ucun bu goştınıñ mantıga jetmaslığını va jaramaslığını ajtdım.

Varvara Ivanovnanıñ qaşı keldi va menga qarata şundaj gaplar ajtdiki, qulaqlarım qaca qzarib ketdim. U stol ustıga bir baq savzını irqıtıb, ciqıb ketdi. Nikolaj esa menga kozını qısıb, unıñ fi'lini tuşuntırmaqçı boldi:

— Çini kelgan...

U kursıga oturdi va xatınlar erkaklara qaraqanda asabıjraq boluşı, ularnıñ tabiatı şundajlıgı, Şvetsarija alımı bolsa kerak, bunı hec bahslaşışğa orun qaldırmağ isbat qilğanlıqı, anglız Dzon Stjuart Mill ham şu mazmunda gapırganını ajtdi.

Nikolaj meni oqutışni yaxşı korar va u meniñ mijamga birar zarur, u siz jaşav bolmajturğan nar-sani qıstırışğa hər bir qulaj pağtdan fajdalanar edi. Men unıñ sozıga çan-dil blan qulaq beraman, şundan soñ Fuko, Laroş-Fuko va Lareşzaklenlar nazarım da bir kşidaj bolıb qaldi va men Lavuaze-Djumurenıñ

başını kesganmi, aksi bolganmi ekanini esləjalməs edim. Bu bəhəsi joq jgit meni „adam qiliş“ni cınakam tlar edi. Bunga meni dadil işantirardi. Əmma men blən çiddij ravişda maşqul boluv ucun unın na vaqtı bar vana başqa şarajiti. Jaşlıknın xudbınlıgı, davdırlıgı unga oz anasını qandaj qijınlıq va hıjla blən rozqarı tebratajatganını korsatgani qojmas, buni unın aqır, indamas gimnazist ukası jana ham sezmas edi. Mengə esa aşxananın murakkab kımja va iqtisad fokusları allaqacanalardan beri malum. Harkuni oz balalarının nafsını aldaşğa va badbaşara, badi’l sajaq jgitni baqışqa maşbur bolgan bu xatının capdıstlıgını men korib turar edim. Tablıjki, menin hissamga tuşgan hər bir burda nan menin juragımga taş bolib batadı. Men birar iş qdırabaşladım. Bu jerda avqat jemaslik ucun men ertalab cıqıb ketaman. Agar hava jaman bolsa havlinin arqasındaqı kujgan çajnin podvalida oturaman. U jerda olgan it-muşukların hıdını hıdlab, qujib turgan jamqır, kucli şamalın tavuşını eşitib oturib tezdən „darılfunun xajal, Eranğa ketsam jaxşıraq bolar edi“ degan fikrgə keldim. Ozimni, dännin hər danasını almada j katta qiliş, kartoşkanın hər birini bir pud aqırılıqda qilib osturış, umuman jaşaş faqat men ucungına buncalıq qijın bolmıgan jer juzı ucun kop xajr işlar qiliş jolını tapgan appaq saqallı çadugar calğa oxşatar edim.

Men adatdan taşqarı sarguzaştılar va bujuk batırlıklar qiliş toqrisida xajal suruşni organdım. Qijın kunlarga qalqanımdan bu mengə kop jardam verdi. Bunday qijın kunlar çuda kop bolganıdan menin başım xajaldan cıqmajturqan boldı. Men taşqarıdan

Jardam kutmaganim ucun amadga umid baqlamas edim. Əmma menda iradavij qajsarlıq tuqulabaşladı: kunlar qanca aqir bolsa, men ozimni şunca kucll va aqlıra q his qılabaşladim. Kşini muhitni qarsılıqi vuçudga keltirışini men çuda erta anladim.

Ac qalmasıq ucun Volga pristanlariga barar edim. U jerda on beş-İgirma tjin işlab aliş asan. U jerda hammallar, sarpajaqlar, jukcilar arasida men ozimni otga suqulqan birparca temirdaj sezabaşladim. Har-kuni kop miqdarda otkur, qajnaq taassuratlar blan tolar edim. Koz aldında jalaqac-ackoz, qopal majlga ega bolgan kşilar qujunda j carx uradilar. Ularni hajatga bolgan qazablari, dunjadagi hamma narsaga kulib, duşman kozi blan qaraşlari va ozlariga parvasizliklari menga jaqdi. Butun bevasita başdan kecirganlarim meni bularga taman tartar, menda şularni oqri muhitiga qarq boluş xahişi tuqdurar edi. Bret Gart va başqa oquqanim koca romanlari jana ham bu muhitga meni muhabbatimni artdirar edi.

Oqrılıqni oziga kasb qilib algan sabiq muallimlar institutini şagirdi, kaltak zarbıdan hammajaqi daldala bolib ketgan sil Başkin şrinsozlik blan menga talqin qilar edi:

— Nma, qizlarqa oxşab qunuşasan, namusini joqatişdan qorqasanmi? Qizni namusi — unı barjoqi, senga esa namus — bojunca. Hokuz namusli, u pcen blan toql

Artistlarda j saqal-mojlavini jaxşilab qirdir-qan, sarıq Başkin kickina gavdasini mulajim va avçir harakati blan muşukni eslatar edi. U menga muallimlarca, hmaja qilucilarca munasibatda bolar

va men, u menga cin konli blan muvaffaqijjat-baxt tlajdi deb bilar edi. U çuda aqlli, kop yaxşı kitablar oquqan. Hammadan ham unga „Graf Montekristo“ jaqqan.

— Bu kitabda ham maqsad, ham qalb var,— der edi u.

U xatirlarni sevadi. Ular toqrisida jutunis-jutunis, zavq, talvasa blan sozljdi. Bu talvasa menga nucukdir aqriqli tujulis, undan ç hazar qilaman, emma diqqat blan qulaq salaman, unda gozallik sezaman.

— Xatin, xatin!— der edi u va juziniq sarqimtil terisi qzaradi, qara kozlarida dard oti çilvalanadi,— xatin jolida hecnarsadan qajtmajman. Uniq ucun şajtangabolmagandaj menga ham gunah bolmasi Sevis jaşa, bundan başqa hecnarsa ojlab ciqarilqani joql

U qabilijatlil hkajagoj bolib, baxtsiz muhabbatniq qamlari toqrisida darrav fahişa xatirlar ucun ta'sirli aşulalar toqub ajtadi. Uniq toquqan aşulalari Volganin hamma şaharlarida ajtilar edi. Qujidaql ken tarqalqan aşulani ham oşa ciqarqan:

Crajlil emas, men faqlr,
Kijimlarim çuldur,
Heckim meni almajdi
Şunin ucun qizil...

Trusov degan alifta kijingan, barmaqlari maşsaqlar barmaqida nazik kşi men blan yaxşı munasibatda bolar edi. Beş Balta degan çajda uniq „saat işlari ustasi“ deb viviska asilgan dokani var, emma u oqurlanqan narsalarni satiş blan maşsul.

— Sen, Maksim, oqurliqqa organmal— der edi u menga, maşgurunc saqalini uluqvarliq blan slab va ajar, qabih kozlarini qisis,— senin jolin başqa. Sen ma'navilij kşi, buni korib turibman.

— Ma'navij deganiniz nma deganiniz?

— Ja'ni, hecnarsaga hasad qilmajturqan, jalqiz maraqli...

Bu menga nisbatan naçoja gap edi. Cunki men kop narsalarga hasad qilar edim. Soz kelganda şuni ham ajtiş kerakki, meniñ hasadimni Başkinniñ bir qavillijati qozqatdi: u gapni keliştirib, qalati oxşatis va tertiş blan gapiradi. Uniñ bir işqij sarguzaşt toq-risidaql hkjasiniñ başi emisda bar:

„Qaranoqi kecada qaşşaq şahar — Svijazskijda, ka-vakda oturgan bomquşdaj, nomerda oturaman. Kuz, oktabr aji. Jalqavliq blan jamqir tamcilajdi. Ələm-zəda tatarniñ aşulasidaj şamal uvullajdi...“

„Qiz keldi. Qujaş ciqar aldidagi appaq bulutdaj jeniñ va qubarsiz. Kozlarida esa qalbinin aldavci safligi bar. Azizim, — dedi tamkinli tavuş blan, — men seniñ qarşında gunahkar emasman. Jalqan ajtajatga-nini bilib turibman, əmma şunga işanaman! Aqlan bilaman, qalban hec işanmajman!“

Hkaja qilar ekan, u xuddi musiqa maqamiqa teb-rangandaj tebranadi, kozini suzadi va jumşaq hara-kat blan qolini juraginiñ ustiga qojadi.

Uniñ tavuşı ravşan, tinq emas, əmma sozlari çil-valanadi — unda bulbul sajraşiniñ ahanı bar.

Trusovga havasım kelar edi. Bu adam Sibirija, Xeva, Buxara toq-rilarida hajran qalarliq daraçada qziq, arxijerlarniñ turmuşı haqıda kulgili va qazab blan sozlar edi. Bir kuni padşah Aleksandr III toq-risida sekin:

— Bu padşah oz işiga usta! — dedi.

Trusov menga, romanlarniñ axirlarida — oquci

ucun hec kutulmagan vaqtda — alij tabiatli „qahraman bolib ciqaturqan“ javuzlarniñ biri bolib korundi.

Ba'zan dim kecalarda, bular Qazan darjasidan otib majsazar-salqin jerlarga barişadi. U jerda avqat qiladilar, icadilar, oz işlari, əmma kopinca hajatniñ murrakkabligi, kşilar arasidagi munasiбатlarniñ hajran qalarliq daraçada cğalligi, xususan xatinlar toqrisida gapirişadilar. Xatinlar toqrisida gapirganda tutaqişib, qajqi blan, daim dejarlik goja kutulmagan falakatlarga tola qaranqiliqqa qaraqandaj sozljadilar. Men şular blan ikki-uc keca aci havada tunadim; juldular xra, dim kecalar edi. Qaranqi, Volga jaqinliqi savabli hammajaq zax. Volgada, janaturqan orgamicidaj, macta fanarlari nari-beri jurib turadi. Qirqaqlarda xal-xal bolib craqlar korunadi. Bu — baj qişlaq Uslondagi məjxanalar, turar ujlarniñ derazalaridan tuşgan şu'la. Paroxodlarniñ parrasi suvni şalaplatadi. Paroxodlarda matroslar boridaj ulujdilar, qajerdadir temirga basqan blan uruladi. Qajerdadir qam aks etgan aşula tavuşi — kimniñdir qalbi sekinlik blan kujadi — bu aşuladan qalbqa qam kul bolib jaqiladi.

Kşilarniñ sekin-sekin ozara sozlaşuvlarini tinlaş jana ham kşini xafa qiladi. Kşilar hajat toqrisida ojladilar va bir-birlariniñ sozlariga qulaq salmasdan dejarlik harkim oz dardini ajtadi. Butalar astida oturib jaki janbaşlab jatib papiros cekadilar, harzaman araq jaki pivo şimiradilar va xatira izi tan qajaqqadir, arqaqa baradilar.

— Men mana bundaj hadisaga ucradim,— dejdı, tungi qaranqiliq jerga qapiştirqan, kimdir.

Sozga qulaq salganlar maqullajdilar.

— Şunday ham bolar ekan, harnarsa bolar ekan. „Boldi“, „bolar ekan“, „bolgan“, — nazarimga bu keca kşilar oz hajatlariniñ sonğı saatlarini otkazajat gandaj — hamma iş bolgan, bundan son hecnarsa bolmajturoqan korunadi.

Bu meni Başkindan va Trusovdan cekiltirdi, əmma şunday bolsa ham ular menga jaqar edi. Agar men bular blan ketgan bolsam ham, ozim snab korganlar mantiqi juzasidan ojlab korulganda çuda tabii jolar edi. Juqariqa kotariliş, oqujbaşlaş degan haqaratlanmiş umidlar ham meni ular tamanga itarar edi. Ac qalqan, qazablanqan va qamgin saatlarimda men ozimni faqat „muqaddas xususij mulk qanuniqa qarşı“ çnjat qilişqaqina iqtidarli, deb his çilar edim. Braç, jaşliknin romantizmi, barişga mahkum bolganim joldan ketişga xalal berdi. Insanijatparvarca jazilgan Bret-Gart va başqa koca romanlaridan başqa kop çiddij ktablarni ham oqudim. Bular menda allaqandaj tumanli, əmma bu caqqaca korganlarimdan kora ahamijatliraç bolgan narsaga intiliş — sai tuçdurdi.

Şu vaqtin ozida menda başqa tanişlar, başqa taassuratlar arttdi. Evreinov uji janidagi cardevarga gimnazist oquçilar „gorodki“ ojnagani toplanarlar edi. Şular icida Gurij Pletnov meniñ muhabbatimni ozlga tarttdi. Jumalaqqina japon snari kokumtil sacli, juzini qara məjda xal basgan xuşcaçcaç, ojunga epcil, suhbatda zijrak, gapga usta bu jgıtda turli-tuman qabilijatlar uc berib turardi. Bu ham hamma qabilijatli ruslardaj tablat tamanidan, berilgan bajlikni kucajtirişga, osturişga trişmasdan jalqiz şuniç ustidagina trikcilik qilar edi. U, muzikani jaxşı koradi, bir eşit-

gan kujini tez organadi va arıstıarca balalajka, gar-
mon caladi, əmma tuzukrak, qijinraq muzika asbab-
larini calışni organışga urunmas edi. Unıñ ranı aq,
ust-başı xarab, əmma batirligi korkam, vuçudi pəjdən
ıbarat tani qaltis harakatlariga qçım, teşik, jirtiq
kojolak-ıştani, qişsiq etigi çuda mas kelar edi.

U xuddi uzaq kasallıkdan jaqında onqarılqan jaki
kecagina turmadan ciqqan kçıdaj: hajatdagi hamma
narsa unıñ ucun jenillik, jaqimli, harnarsa xursand
qiladi. Tanıga sıqmajdi, baqamuşukdaj sakrajdi.

Jaşaş menıñ ucun qancalıq aqır va xavfli ekanini
bilib, u menga ozi blan birga bolib, qışlaq muallim-
ligiga tajjarlanışni taklif qildi. İkkavimiz, Qazan stu-
dentlarınıñ balki kop boqunlarıqqa malum bolgan
qalati va şad „Marusovka“ degan mahallasıdagi taş-
landi kalga kelgan havlıda turamiz. Bu havlı balıq
bazarıda bolib, xuddi ac studentlar, fahişa xatınlar
va qandaıdır ozini-ozı tamam qilqan kşilar unı ega-
sıdan uruşıb algandaj jarım xaraba halda. Pletnov
balaxananıñ znəsi astıdagi tar jolakka çajlaşgan. Bu
jerda unıñ karavati bar. Jolaknıñ axırıda derazanıñ
tegida stol, kuşı turadı. Unıñ butun bajlıgi şundan
ıbarat. Jolakka ucta eşik qarajdi. Unıñ ikkitasi fahişa
xatın'ar turgan ujlarnıñ eşigi, ucinci eşik esa semi-
narıştlardan bir sil şjazıjon turgan ujnıñ eşigi. U
navca, arıq, vaçahatıdan kşı qorqadı — vuçudını sarıq
çun basgan, jirtiq-jamaq iflas kijim kijgan. Kijimnıñ jir-
tiqlaridan kokumtil badanı va qabırqaları korunib turadı

U faqat ozınıñ tirnaqını kemiribgina qarını toj-
qazar edi şekilli. Tirnaqlarını kemiraverib qarını
ciqarqan. Kecasıju-kunduz nmadır cızadı, hsablajdi.

va daim nafasi iciga tuşib-tuşib jotaladi. Fahişa xatınlar uni çinni deb qorquşar, əmma rahmlari kelgandan eşiği janiga nan, qand, caj qojuşadi. U, bu narsalarni alib, carcagan atdaj xirillab ujiga kirib ketadi. Agar xatınlar qilaturqan in'amlarini unutsalar jaki biran sabab arqasida qilaalmasalar u, eşikni acib, boquq tavuş blan jolakka qarab qicqiradi:

— Nan!

Unin qarajib, ic-iciga batib ketgan kozlarida oz uluqvarliqini idrak qilqan naxtlijar maniakinin¹ qurur oti ucqunlar edi. Harzaman-harzaman unin aldiga bukri, majib bir kşi keladi. Unin ajaqi jaman qajrilqan, burni ustida katta kozajnak. Ozi mojsafid. Juzi picilgan kşilarnikidaj sariq. Ozi rjali tabassum qilib turadi. U kelsa ikkavi eşikni ziclab japib, saatlarca tek oturişadi. Faqat bir kun kecasi rjazijonnin boquq tavuş blan qicqirişidan ujoqanib ketdim.

— Men turma dejman! Handasa-katak, şundaj! Taxta pişak, şundaj! Turmal!

Bukri cijillas kular va qanda'dir qalati bir sozni qajta-qajta ajtar edi. Rjazijon esa birdan baqirdi.

— Joqal, la'nat!

Bukri japancaga burkanib, pişillab, çjillab, jolakka ciqdi. Rjazijon navca, vahimall bolib bosaqada turar va tozigan sacini cangallab boquq tavuş blan der edi:

— Evqillid² ahmaq! Ah-maq... Men xudanın junanlidan aqlirraq ekanini isbat qilaman.

---

¹ M a n i a k — birar narsaga koñul qojib, şu blan tentaklaniş kasali.

² Junanlı rjazijon.

Va eşikni şundaj qattıq japdıki, ujıda nımadır tur-
gan çajıdan tuşib ketdi.

Kejin bilsam, bu adam rjazijatga asalanib xuda-
nıñ barlıgını isbat qılmaqçı bolgan ekan, əmma ulgur-
madi, olıb ketdi.

Pletnov bəsməxanada kecası korrektorlik qılıb bir
kecada onbir tjin tapar edi. Agar men pul işləşgə
ulguralmasam, sutkasıgə tort qadaq nan, ikki tjinlik
caj va uc tjinlik qand alıb kunimizni otkazar edik.
Meniñ oquvim kerak, şuniñ ucun işləşgə fursatım
joq edi. Men fanni çuda qijinlik blan ozlaştırar edim.
Ajnıqsa imlanıñ majib daraçada tar, qatib qalqan
şaklları meni çuda qijnar, haddan taşqarı inçiq qaida-
larıni ozlaştırışdan açız kelar edim. Braq, tezdən bildim-
ki, oquşni „çuda erta başlabman“. Başartı qışlaq mu-
alimligigə imtihan bərsam ham jaşım toqri kelmas
ekan.

Pletnov ikkavimiz bir karavatda jatamız. Men
kecası uxlasam, u kunduzi uxlajdi. U ertalab keladi,
kecası ujqıdan qalıb şalajım bolgan juzi jana ham
qarajqan, kozları qzarqan. U kelliş blan men irqib
ornimdan turib məjxanadan qajnaq suv alıb kelgani
ketaman. Albat a bizniñ samavarimiz joq edi. Kejin
deraza janıda oturib nanişta qilamız. Gorij mengə
gazeta janiliklaridan ajtib beradi, pjansta — filjatonci
„qzil domino“ niñ kulgili şi'rlarini oqub beradi va oziniñ
turmuşgə bolgan hazilakam munasibati blan meni hajran
qaldıradi. Mengə, unıñ turmuşgə munasibati, xatınlar-
niñ eski kijimləri blan savda qiluci daqal juzli Golkina
degən xatingə bolgan munasibatıdaj tujular edi.

U, şu xatından hazirgi turganimiz „ujni“ içaragə

algan, ammo içara haqlıqı tolaıturqan hecnarsası joq. İçara badalıqı turlı hazıl-mutajıfalar qılar, garmon calıb berar, kşını qtıqlaıturqan aşulalar ajtar edi. U aşula ajtganda kozlaridan tabassum ucqunlanar edi. Bu xatın jaşlıgıda operalarda aşula ajtaturqan artistka bolgan, aşulanıñ ma'nasıqı jetadı. Şunıñ ucun kopınca şişgan, ickilik ta'siridan asılıb turaturqan juzlarıda jaş ormalar edi. Bu jaş tamcılarını semiz barmaqları blan surtıb, soñra barmaqını kır dastromalcağa jaxşılab ertadı!

— Ah, Gorıj, — deıdı, u entıkıb, — artistsız! Agar azgına cıajlıraq bolsanız men sizni jariqlıqqa alıb cıqar edim. Men kop jaş jgıtlarını jalqızlıqdan juragi sıqılqan xatınlarğa hamdam qıldim.

Şundaqı „jgıt“lardan biri şu jernıñ ozıda, bızınñ tepamızdagi balaxanada turar edi. U teri şılucı işcinıñ oqlı, bir student. Orta bojlı, keñ kokraklı, sanları majıb — inıcka, uclı tamanını jerga qaradıb qojulqan uc burcak şaklıqı oxşajdı. Ajaqı xatınlarınıkıdaj kıkına, kaltagına bojun ustıda jekasidan arañ korunib turgan başı ham kıkına, sapsarıq, daqal çun blan bezalğan. Appaq, qansız juzıda esa kok kozi bortıb turadı.

Kop qıjncılıq blan, koca itıdaj ac halda, atasınıñ xahişıqı qarşı arañ gimnazıjani tugadıb, darılfununğa kırğan, keşından ozıda aşulabab tavuş bar ekanını pajqab, aşula organışını xahlab qalqan.

Galıkına bunı bilib, qırq jaşlardagi bir savdagar xatinga japiştirib qojqan. Bu xatınıñ oqlı darılfununıñ ucınıcı qursıda oqur, qızı esa gimnazıjani tamamlagan. U arıq, japalaq, soldatdaj tikka va toqri,

rahijadaj qatma juzli, kozlari katta-katta va kulran, iciga batib kirib ketgan. U qara kojlak kijadi, başida burungi vaqtda rasm bolgan ipak romal. Qulaqida zangar ranli taş ornatilgan isirqa asilib turadi.

U ba'zan kecqurunlari jaki ertalas ozinin studenti ardiga keladi. Bu xatinnin darvazadan sakrab kirib qat'ijat blan qadam taşlab barişini kop kordim. Juzi vahimali, lablari şundaj mahkam qimtilqanki, hatta korunmajdi, kozlari katta-katta acilgan, mahzun, alqa qarajdi, əmma xuddi korga oxşajdi. Uni majib deb bolmajdi, əmma unda butun vuçudini siqqan, majib qilaturqan bir şiddat boladi.

— Qara, — derdi Pletnov, — xuddi çinniga oxşajdi!

Student bu xatinnin çuda jaman koradi, u kelganda jaşirnadı. Xatin esa xuddi şafqatsiz puldar jaki çasusga oxşab uni ta'qib qiladi.

— Men xçalatlik kşi, — deb afsus qilar edi u, icib, — aşula ajişnin megan nma keragi bar? Şu afti-başaram bolaturqan bolsa meni sahnaga ciqarişmajdi. Sahnaga ciqqani qojuşmajdi!

— Bu namaqulciliqni qoj! — deb maslahat beradi Pletnov.

— Şundaj boluşi kerakkuja, əmma bu xatinga rahmim keladi! Hazm qilalmajman, əmma rahmim keladi. Unin qandaj xatin.ekanini bilsaq edi-ah...

Biz bilar edik, cunki unin kecası znəda turib boquq tavuşi blan jalbarganini eşitganmız.

— Xuda haqi... Botalaqım, kel endi, xuda haqi!

Bu xatin katta zavodnin egasi edi. Uji, atlari bar. Dajalik qursıqa min somlab pul beradi, əmma şafqat va sevgini gadajdaj tlanadi.

Caj icilgandan son Pletnov uxlagani jatadi. Men iş qdriib ketib kecası, Pletnov basmaxanaga ketaturqan vaqtda kelaman. Şundaj vaqtlarda agar men kolbasa jaki başqa biran jejturqan narsa tapib kelsam qanimatni ikavimiz bolib alamiz, u oz tegişini işga alib ketadi.

Ozim jalqiz qalib jolak va „Marosovka“ tar kocalarida sanqib, ozim ucun jani bolgan bu kşilarnin qandaj jaşaşlariga zihn salib juraman. Havli şundaj adamlarga liq tolğan va cumali ujaga oxşajdi. Bundan qandajdir nardan, dmaqni aciştiraturqan hid keladi va haibir burcakda kşilarga duşman bolaturqan qalin kolankalar berkinib jatadi. Ertalaıdan ta jarim kecagaca bu havli guvullaıdı. Tikuv maşinalarınin cikr-cikri, aşula tavuşı tinmajdi. Xor ajtaturqan xatınlar tavuşlarını snab koradilar. Mast, telbalangan artist qicqirib deklomatsija ajtadi. Fahişa xatınlar mastlik blan şajtanlajetgandaj qicqiradilar. Şundan menin mijamda tablij, əmma həl qilib bolmajturqan bir sa-val tuquladi:

— Bularnıń nma keragi bar?

Kal, juz coqqilari ciqqan, qarni katta, ajaqlarini-gicka, aqzi katta, tişlari atniki snari sariq kşı, ac jaşlar arasida vajsab jurar edi. Şu tişlariga nisbat berilib unga „çiran at“ nami berilgan. U qandajdir qarındaşı — simbir savdagari blan uc jildan berli sudlaşadi va kimni koırsa arz qiladi:

— Jaşaşdan bezdim, əmma ularni jer blan jaksan, xanavajran qilib taşlajman! Gadajlik qiladi, uc jil sadaqa sorab kun koradi. Şundan son ulardan nma sudlaşib alğan bolsam qajtadan beraman-da, xoş, qalaj? Şundaqa boladi! — dejman.

— Çiran kal, dunjada jaşışından maqsadın şumı? — deb undan soraşadi.

— Men şunga çan-dilim blan tirmaşdim, başqa hecnarsaga qolim barmajdi.

U, kuni boji okrug sudinin eşigida, palatada, oz advokatinin aldida ivirsib juradi. Tez-tez kecalari izvaşda, kop şışalar va turli avqatlar alib keladi da, ozinin iflas, şiftidan qamişlar asilgan, poli qi, şiq ujida zjafat maçlisi qiladi. Qarnini tojqaziş va az-maz icişni istagan hammani — maşinaci xatınlarni, studentlarni caqiradi. „Çiran at“ niñ ozi faqat rom degan icimlik icadi. Bunin dastirxanda, kijimda, hatta polda ketmajturqan daqi qalar edi. Icis alib u dejdi:

— Mihriban quşcalarim! Men sizlarni jaxşı koraman. Sizlar namus'i, viçdanli kşilarsizlar. Men esa javuz jaramas kşi, eckiemarman. Qarindaşlarimni halak qilmaqciman va halak qilaman! Xuda haqi olumimga raziman, ah...

„At“ niñ kozlari moltullaşdi va coqqusi ciqqan juzidan jaş ormalajdi. U jaşlarni kafti blan surib alib qolını tizzasiga ertadi. Unin şimida hamavaqt jaqniñ daqi bolar edi.

— Sizlar qandaj umr korasizlar? — deb qicqiradi u, — acliq, jalañqacliq, jaxşı kijim joq, nazat şu qanun bolsa? Şundaj turmuşda nma organib boladi? A, qandaj kun koruşlarınıni padşah bilsa edi...

Contagidan bir dasta qaçqaz pul ciqarib:

— Kimga pul kerak? Alınlar, aqajnilar! — dejdi. Aşulaci va maşinaci xatınlar unin çun basgan qolidan pulni tatalab almaqci boladılar, u esa kulib:

— Bu sizlarga emas, studentlarga, — dejdi.

Əmma studentlar pulni alışmas edi.

— Pulniñ padariga la'nati! — deb qıçqıradi teri şiluciniñ oqlı.

Bir kuni uniñ ozi bir dasta on somlik alib kelib Pletnovniñ aldiga taşladı. U mast edi. Pul qçimlanqan.

— Mana, — dedi u, — kerakmi? Menga kerak emas..

Sonra bizniñ karavatga jatib inradi, okurib-okurib jıqladi. Şunca mastlik qıldiki, başidan savuq suv qujuşqa toqri keldi. U uxlagandan soñ Pletnov pulni tahlamaqçı boldi, əmma u şundaj qçimlanqan ekanki, suv blan hollab bir-biridan açratmasdan ilaçi bolmadi...

Tutunli, terazasi qarşıdaqlı ujnıñ devariga qaraqan bu iflas uj nafasni qajtaradi va kop qavurli „At“ bargan sajin qattıq baqıradi.

— Nega siz nomerda turmaj bu jerda turasız? — deb soradım.

— Azızım, çanım aram alsın ucun! Sizlar blan bolsam çanım aram aladı...

Teri şiluciniñ oqlı tasdiqlajdi:

— Toqri, At. Men ham şundaj! Başqa çajda bolsam olar edim.

At Pletnovdan iltimas qiladi.

— Call Aşula ajt..

Goril tarini tizzasiga qojib aşula ajtadı.

Çıqsancı, çıqsancı, qzıl qujaş.

Uniñ tavuşı mulajım, kşiniñ qalbiqa ta'sir etaturqan. Uj çim. Hamma tarniñ basınqı muñini va Gorijnıñ nalasini tınlajdi.

— Jaxşi ajtadi, şajtan! — deydi savdagar xatinga tasalli beruci baxtsiz.

Kohna havlinin ahalişi arasida Gorij Pletnov, xurandlik atalgan hikmat egasi bolib, sirli afsanalardagi ezgi ruh rolini ojnar edi. Unin tiniq jaşlik bojaqi bilan bojalgan konli turmuşni mulajim hazillar, jaxşi qoşuqlar, kş larnin urf-adatları ustidan zaharxanda qiliş, hajatnin daqal jalqanları haqida şaqdam sozlar, fejerverki¹ bilan jaritar edi. U endi jgirmaga kirgan. Sirtan u həli osmur bolib korunadi, əmma bu havlidagilar unga qijin kunga qalqanda jaxşi maslahatlar ciqaturqan va biran toqrida jardam beriş qolidan kelaturqan deb qararlar edi. Jaxşi kşilar uni jaxşi koradilar, jamanlar undan qorquşadi. Hatta keksa qaravul Nekeforic Gorijni korganda ilçajar edi.

„Marusovka“ havlisinin ikki jaqi aciq — ortasidan jol tuşgan, bu jol juqariqa qarab ketib; ikki koca: Baliq bazari kocasi bilan Eski Colmak kocasini tutaştiradi. Biznin turgan ujga jaqin jerdagi mujulişda qaravulxana var. Bunda Nekeforic turadi.

Bu adam biznin mahallada baş mirşab. Ozi — navca, ariq kokragiga medallar taqqan. Juzi bama'ni kşilarnikidaj, lutfkarana kulib turadi. Kozları rjali.

U, sabiq va bolaçak kşilarnin qavurli kolonnasiga çuda diqqat bilan qarajdi, kuniga birneca marta havliga kiradi, şaşilmasdan salmaqli qadam taşlab hajvanat baqçasinin naziridaj derazalardan qarajdi. Qişda bu ujlarnin birida Skabelefnin Axaltaka ekspeditsijasida qatnaşqan birqolliq ofitser Smirnov ham soldat Muratevlar qolqa alindilar. Har ikkisi ham

¹ Ot ojunt.

Georgija kavalerijasidan edi. Şunındaj Zubnin, Of-sankin, Grigoriyev, Krilov va jana allakimlarni jaşirin basmaxana taşkil qiliş qasdida bolganlari ucun qamadilar. Şu muddaada Muratev blan Smirnov jakşanba kuni kunduzi şu kocadagi Klucnikovniñ basmaxanasiga harf oqurlağanı bargan ekanlar, şu işlari ucun ularni tutganlar. Bir kecası zandarma Marusovkadan navca, badburuş bir kşini uşlab alib ketdi. Men unga „adaşgan mnara“ namini bergan edim. Gorij ertalab buni eşitib havliqdi va oziniñ qara sac-larini tozutib dedi:

— Maksimovic, iş pacava, jugur aqajni, tezraq.

Qajaqqa juguriş kerak ekanini ajtib, şuni ham qoşib qojdi:

— Qara, ihtijat bol. Balki u jerda çasuslar bolar.

Jaşirin tapşiriq meni çuda quvantirdi va Beşbaltaga qarab jugurib ketdim. U jerda men miskarnin qaranqı dokanida jaş, çingalak sacli va adatdan taşqari kok kozli bir jgitni kordim. U maşna qazan qalajlar, əmma hec işçiga oxşamas edi. Burcakda, grajanida esa past bojli bir cal ivirsir edi.

Men miskardan soradim:

— Sizlarda iş tapilmajdimi?

Cal çerkib çavab verdi:

— İş var, əmma seniñ ucun joq!

Jaş jgit menga tikilib bir qaradi-da, jana oz işi blan maşqul boldi. Men sekin ajaqim blan ajaqioqa turtdim. U hajran bolib qazab blan komkuk kozlarini menga tikdi. U qolidaql maşına qazan blan meni urmaqdi bolgandaj vazijatda turdi. Əmma meniñ koz qisajatqanimni korib, sekin:

— Bar, bar... — dedi.

Men jana bir marta unga koz qisdim-da, kocaga ciqib turdim. Jgit ham arqamdan sekin ciqdi, aqzida papiros, menga tikildi.

— Tixonmisiz?

— Hə, Tixonman!

— Petr qamaldi.

U qavaqini salib menga jana tikildi.

— Qanaqa Petr?

— Navca, sofiğa oxşagan Petr.

— Xoş.

— Başqa gap joq.

— Sofi Petr blan nma işim var, başqası menga nma? — dedi miskar va savalidan men unın rastdan ham işci emas ekanini bildim. Men tapşiriqni bağarğanimga sevinib, şu blan faxr qilib jugurğanımca uğa keldim. Menin „jaşirin“ işlarda birinci işirak qiluvim şundaj boldi.

Gorij Pletnov bularga jaqın kşi edi, əmma meni şu dairaga kirgizuv toqrisida unga qilqan iltimásimga:

— Sen həli jaşsan, uka, sen! Oqu! — deb çavab verdi.

Evreinov meni bir sirli kşi blan tanıştırdi. Bu tanışış qandajdir çiddij bir korgulikdan ihtijat boluş sezgisi blan murakkablandı. Evreinov meni şahardan taşqariqa, dalaga başlab alib ciqdi va jol-jolakaj bu tanışuv zor ihtijatlik va sir qilib saqlaşni tələb qilqanini tuşuntiravardı. Kejin dalada sekin sekin qadam taşlab jurgan kşini korsatis, sekingına dedi.

— Ənə u! Arqasidan barın, u toxtagandan soñ janiga barib musafirman, deñ...

Sirli narsa hamavaqt kşiga xuş kelaturqan

boladi, ammo bu jerda u menga kulgili bolib korunadi: kun issiq, qujaş qizdirib turibdir. Dalada jalqiz bir kşi sekin-sekin qadam taşlab juradi, başqa gap joq. Uniñ arqasida goristanniñ darvazasi aldida jetib bardim. U jaşgina, kickina, ariq juzli, quşlarnikidaj jumalaq va otkur kozli bir jgit edi. Ustida gimnazistlar kijaturqan kulrañ palto, ammo palto tusidagi tugmalaridan birnecasi uzulgan, uniñ ornigga qara tugmalar otqazilqan. Eskirgan şapkasiniñ peşanasida gerb alamatiniñ izi bar va umuman bu jgit qandajdir vaqtdan ilgari baliq bolgandaj, goja u oziga tamam balaqatoqa jetgan bolib korunişga şaşilgandaj koru nardi.

Biz qabrlar arasida qalin butalar sajasida oturdik. Bu kşi qavaqini salib, çiddij sozlar edi, menga jaqmadi. Meniñ nmalar oquqanimni sorab, ozi taşkil qilqan togarakka davam etişimni taklif qildi. Men razi boldim va xajrlaşdik. Sekin dalaniñ ujaq-bujaqlıqa koz taşlab u avval ketdi.

Jana uc jaki tortta jgit kirgan togarakda hammaşidan jaş va Cernişevskijniñ izahati blan ciqqan Adam Smitniñ kitabini oquşqa mutlaqa tajjarlanmagani men edim. Biz muallimlar institutiniñ şagirdi Miluvskijniñ huçrasiga toplanar edik. Bu adam songi vaqtlarda Jelinovskij imzasi blan hkajalar jazabaşladi va beş tomca jazgandan kejin ozini-ozı oldurdi. Men ucratgan kşilarniñ qancai oz ixtijari blan hajatdan ketdiju!

Bu indamas, fikrda juvaş, sozda ihtijatkar kşi edi. U iflas ujniñ podvalida turib „tən blan ruhniñ muvazanatini saqlaş“ ucun duradgarlik qilar edi. U blan

bolgan kşi zerikib qalar edi. Adam Smit kitabini oquş meni qziqtirmadi. Tezdan iqtisadnıñ asasiy qanunları menga çuda tanış bolib korundi. Men bularnı bevasita ozlaştırdım. Bular menin terimga jazilgan edi va nazarimga oz kucini başqa biravnin rahatıga sarf qilqan kşiga mutlaqa aciq-ajdin bolgan narsa toqrisida bundaj qijin til blan qalin kitab jazısnın luzumi joqdaj korunar edi. Men jelim hidi anqiqan cuqurılıqda, devarda ormalagan qırqajaqlarqa qarab ikki-uc saat artiq zor blan oturur edim.

Bir kuni damla adatda keliş vaqıtdan kecikdi va biz uni kelmas deb guman qilib, bir şışa araq, azgina nan va badrin aldık-da, ulfatçilik qıldıq. Birdan dera-zadan muallimimiznıñ kulrañ ajaqlı korundi. Araqnı ustal astıga jaşırışga arañ ulgurdik — kelib qaldı. Cernişevskijnin aqılana xulasaları toqrisida munazara başlandı. Biravnin ajaqlı tegib ketib araqnıñ tokulib ketişidan qorqib, hammamız tek oturlıbmız.

Xalfamız araqnı aqdarib jubardı. Aqdarib qojib stolnıñ astıga qaradı-da, hecnarsa demadı. A, bundan kora jaxşilab sokunsa durustrağ bolar edı!

Unin indamaslıgı, vahima basgan juzı va ələm otib qisilqan kozları meni taşvişga qojdı. Ortaqlarımın xçalatdan qzarqan juzlarıga qarab, garci araq menin taşəbbusim blan alınmagan bolsa ham, damla aldida ozimni gunahkar his qıldim va unga rahmim keldi.

Oquş zeriktiradı, kşinin tatar slabodkasıga ketgusi keladı. Bu jerda qandajdir juqari daraçada hajat keciraturqan mulajim kşilar turadılar. Ular rusca çalakam-catti sozljadılar. Kecqurunları ularni muazzin ibadatga caqıradı. Men ilgari tatarlarınin hajatı baş-

qaca, men tanış emas, men korgan, meni sevintir-
magan həyatğa oxşamagan, dəv oqlar edim.

Meni, Volğa, undağı mihnətli həyatnıq muzikası
özığa tartadı. Bu muzika hazırğaca menıq qalıbıqqa
jaqlımlı ta'sir qıladı. Birinci marta mihnətın qah-
ıamanana şı'riyatını sezgan künim esımdan çıqmaıdı.

Eran malı juklangan barza, Qazan şaharınıq jaqlı-
nıda taşğa urulıb astı teşılğan. Hammallar artelı şü
barzani boşatışğa meni ham oz iclarıqqa alışdı. Sen-
tabr aıı. Qattıq şamal urıb turıbdır. Darja tolqunlana-
dı. Şamal bu tolqunlarnı jana cıqaltıradı. Jamqır
majdaladı. Ellik kşıdan ıbarat bolgan artel boş bar-
zanın palubasıqqa ornaşıb qap va brezentlarga oralgan-
lar. Barzani kickına şatak paroxodı tartadı. U dimi-
qıb, Jamqırıqqa qucaq-qucaq ucqunlar atadı.

Qaraqıı tuşdı. Qorqasımlı tuslı, nəm asman darja
ustını qapladı. Hammallar vajsajdılar, sokunadılar, jam-
qır, şamal va həyatnı qarqab, savuq va nəmıda qacışqqa
urunıb, palubada xuşjaqməsliq blan ormalajdılar. Me-
nıq nazarımqqa bu uıqısırab turgan kşılar işqa iqtıdarsız,
halak bolajatgan juknı qutqaralmajturqan korunardı.

Jarım kecaga jaqınlaşqanda biz barza batgan jerga
jetıb bardık-da, boş barzanın janbaşını batgan barza-
nıq janbaşına trab toxtatdıq. Artel başlıqı — Zaxar,
cotur, ajar va sassıqsoz, kozı qıjqırnıq kozıqqa ox-
şagan cal tepakal başıdan hol şapkasını alıb xatınlar-
nikıdaj ınicka tavuş blan qattıq qıcqırdı:

— Dua qılınlar jıtlar!

Qaraqıda, barzanın palubasıqqa hammallar toplı-
nışdı va ajıqlardaı minqıllajbaşladılar. Başlıq esa
ha nmadan ilgari duasını oquv bolıb qıcqırdı:

— „Cıraq! Qani, qozilar, işni korsatınlar! İxlas
blan, jgıtlar, bismilla, des başlanlar!

Muazzab, dangasa, ivigan kşilar „işni korsata“
başladılar. Ular xuddi uruşdagıdaj paluba va barza-
nıñ astkı qavatlariqa atıldılar. Qıcqırıt, bokurıt, haj-
qırıt, menıñ janımdan gurunc, majız, carım, qaracol
qapları pardaj ucıs otar, joqan gavdalı kşilar baqırıt,
qattıq sokuş blan bir-bırlarını qajratlantırıt, jugurar-
lar edi. Hazırgına hajatdan, jamoırdan, savuqdan şka-
jat qılıb turgan muazzab, qavaqlı salıq kşılarnıñ şun-
daj xuşvaqtılıq va caqqanlıq blan iş qılajatoqanlıqlariqa
ışanış çuda qıjın edi. Jamoır avç aldı. Savuq şamal
kucajdı, etakları kotarıt başga japadı, hammajaq
ivigan. Altıta craqnıñ qra-şra jarıqıda kşılar gusur-
gusur ajaq basıb, barzanıñ palubasında juradılar. Xuddi
mihnatga taşna bolgan, xuddi tort putlık qaplarını
qoldan-qolqa ırqıtıñni saqınqandaj ılaşadı. Qaplarını
jelkaga alıb juguradılar. Balalardaj quvnaqlıq va hə-
vas blan ojnab ılaşdılar. Şu ışdan şrin narsa bolsa
u jalqız xatınnıñ qucaqlıqına bolar.

Ivigan, jaltıraq, xıpcı belli kamzul kışgan sersa-
qal bir kşı — juknıñ egası jakı egasınıñ ışangan kşisi
bolsa kerak, bırdan qıcqırdı:

— Jgıtlar, bırpaqır araq tikaman! Qaraqcılarım
ikkita ham tikaman! İşlanlar!

Qaranqıllıqnıñ harjaqıdan bırneca tavuş cıqdı:

— Uc paqtı!

— Ucta ketdi! İşlarıñni bilinlar!

İş jana avç aldı. Men ham qaplarını kotarıt alıb
cıqaman, alıb barıb taşlajman va jana jugurıb ketaman.
Nazarımda ozım va menıñ atrafımdagılar şundaj car-

camasdan, vahmali ravişda va xursandlik blan, ozini ajamasdan aj va jillar işlaj beraturqan korunar edi. Bular mnarani uşlab, şaharniñ ozlari tlagan jeriga sudrab aliş bariş qollarıdan kelaturqan tujular edi.

Men bu kecani ozimga hec snaşta bolmagan xursandlik blan otkazdim. Şu jarim telba bolgan xuşvaqt işda butun umrimni otkaziş xahişi qalbımdan orun aldı. Tolqun kotarilib-kotarilib tuşadı. Palubalarga jamqır uruladı. Darja ustida şamal quvullajdı. Tañ mahaliniñ qra-şra jariqıda jarim jalañqac va nәм kşilar ozlariniñ kuclari, mihnattariga havaslanib, kulib, qıcqırib, jugurib juradilar. Bu jerda jana şamal, hammajaqni basib turgan qujuq, qara bulutni jirtar va komkuk, tiniq asman parcasida qujaşniñ qızqac nuri tavlanar edi. Buni jirtqic hajvanlar tumşuqlariniñ juñini silkitib, baravar bokurib qarşı aladilar. Bu ikki ajaqli, bu qadar aqlli, işda avçır, bu qadar işga berilgan jirtqic hajvanlarni kşiniñ qucaqlağusi, opgusi keladi.

Bundaj şiddatli, quturqan kucga hecnarsa qarşı kelalmajturqan, u jer juzıda mu'çızalar jaratişga qadir, burungi afsanadagılardaj bir kecada butun jer juzini sarajlar, şaharlar blan qaplajalaturqan korunardi. Kşilarniñ mihnattiga bir-ikki minut qarav turib, qujaş nuri qujuq bulutlarni basib otalmadı va jaş bala denizda batğandaj bulut astiga kirib ketdi. Jamqır esa selga ajlandı.

— Şabaş! — dev qıcqırdı, kimdir, әmma unga qazav blan:

— Men senga korsatib qojaman şabaşni! — dev a'rafđan çavav boldı.

Jarim jalaŋqac kşilar ta saat ikkigaca d m almaŋ, urib turgan jamŋir, quvullab turgan ŋamal astida işlab, paroxodni butkul boşatdilar va şu blan meni, jer juzi naqadar kucga baj ekanini anlaşga maçbur qildilar.

Kejin paroxodga otib hamma xuddi mastdaj ux-ladi. Qazanŋa kelingandan soŋ darja boşidagi qum-laqda jatildi-da, kejin ucpaqir araŋ icgani m jxanaga ketildi.

U Jerda meniŋ aldimga oŋri Başkin keldi va meniŋ ujaŋ-bujaŋimŋa qarab soradi:

— Seni bular nma qilişdi?

Men sevinib-sevinib unga iş toŋrisida gapirib berdim. U meniŋ sozimga qulaŋ salib turib, uh tartdi va haŋaratamiz dedi:

— Ahmaq. Undan ham battar-çinnil

Soŋra huştak caliş, baliŋdaj biltanlab, tiŋlic qo-julŋan stollar arasidan otib ketdi. Uniŋ arqasidan hammallar ŋavur blan „esancilikka“ deb kotarişdi. Burcakda kimdir joŋan tavuş blan  jnima qořuŋ ajtar edi:

Ah, bu iş kecaniŋ qahrıda boldi,
Xanim aşlangani baŋcaŋa ciŋdi...

Stollarga şappalab onlab tavuş qulaŋni qamatŋa keltirarlik daraŋada bokurardi.

Qaravul şaharni qoruŋlajdi,
Koradiki, xanim aŋnas jatadi...

Kulgi, huştak caliş, ŋavur şundaj  jnima, şundaj hajasiz gaplarki, jer juzida bunin teni hecŋajerde joŋdir.

Birav meni Andrej Derenkov degan bir k̄şi bilan taništirdi. Korumsiz tar kocaniñ axirida, turli axlatlar tokulgan cuqur bojida uniñ kickina raqqalliq dokani bar edi.

Derenkov, ariq, nuraniy juzli va aq saqalli, bama'ni bir k̄şi bolib, man' qilingan, kam tapilaturqan kitablardan ibarat bolgan kutubxanaga ega va uniñ bu kutubxanasi şaharda eñ jaxşı kutubxana edi. Bu kutubxanadan Qazandaqi san-sanaqsiz oquş jurtlariniñ studentlari va inqilabiy kajfijatda bolgan turli k̄şilar fajdalanar edilar.

Derenkovniñ dokani bir picilgan sutxorniñ imarati janiga qilingan pacaq bir vnağa orunlaşgan bolib, undan ickariga, derazasi havliga qarab qira-şra jariq taşlab turgan bir ujga jol-eşik bar edi. Bu unñ narigi ucida dahliz. Dahlizdan narida sutxorniñ imarati bilan buniñ dokani arasidagi aralikda oşa jaşirin kutubxana bar. Kitablardan bir qismi sjah bilan qalin daftarlarga kocurilib jazilgan. Lavrovniñ „Tarixiy xatlari“, Cernişevskijniñ „Nma qiluv kerak“, Pesarovniñ ba'zibir maqalalari „Padşah aclik“, „Ajar mexanika“ — bularniñ hammasi ham şundaj kocurilib jazilgan, bu qoljazmalar kop oqulqanliqdan qçimlanqan, eskirgan.

Men Derenkovniñ aldiga birinci marta kelganimda u xaridar bilan band ekan. U menga eşikni korsatib ima qildi. Men oşa eşikdan kirdim. Uj qaranqıraq. Burcakda Serofim Sarovskijniñ suratiga oxşagan çikkakkina bir cal tiz cokib coqunar edi. Men calga qarab necukdir ozimga ma'qul bolmagan, xlaf bir narsa sezdim.

Men Derenkovni, „xalqci“ deb eʃitgan edim. Tasavvur qiliʃimca xalqci, iqlabci, inqilabci esa xudaga iʃanmasligi, unga ibadat qilmasligi kerak edi. Bu cal menga artiqca bolib korundi.

Cal coqunib bolib appaq sac va saqalini sladi, sonra menga qarab dedi:

— Men Andrejniñ atasi. Siz kim bolasiz? ʃundajmi? Men baʃqa kijim kijgan student debman.

— Studentniñ baʃqa kijim kijiʃiga nma ihtijaçi bar, — deb soradim.

— Toqri, qandaqa baʃqa kijim kijganda ham xuda tanijdi.

U dahlizga ciqib ketdi. Men deraza janida oturib oylanib qaldim Birdan tavuʃ eʃitildi:

— Ə, kordinmi unil

Dahlizniñ eʃigi janida aq kijim kijgan bir qiz turar edi. Uniñ altin ranidagi saci qirqilqan. Aqis loppi juzidagi kok kozlari tabassum aks etib caqnar edi. Qiz, arzanbaha, suratlarda tasvir etilgan fariʃtaga oxʃar edi.

U inicka, qaltiraqli tavuʃ blan:

— Nega qorqdiniz? Men ʃu qadar adam qorqaturqanmi? — dedi va sekin-sekin, xuddi lapanqilab turgan arqan ustida jurgandaj devarni uʃlab menga taman keldi. Juralmasligi jana ham uni baʃqa alam zatiga oxʃatar edi. Xuddi ajaqioqa jigra kirajatgandaj irqib-irqib tuʃar, devar esa goja maʃsum qollarini kujdurar edi.

Men uniñ qarʃisida açiʃ hajaçan va otkur ʃafqat-muruvat hissi sezib, indamasdan turar edim. Bu ujdagi hamma narsa adatdan taʃqari.

Qiz xuddi kursi oziniñ astidan ciqib ketuvidan

qorqqandaj ihtijjat bilan oturdi. U çuda saddalik, xud-di heckimniñ qolidan kelmajturqan addijlik bilan ozini beş kundan berli bu jerga kelajatganligini, bundan ilgari uc aj qolsiz, ajaqsiz bolib jatganini ajtib berdi.

— Bu asabij aqriq — dedi u kulib.

Həli esimda bar: oşanda bu qizniñ ahvali toqrisida necukdir başqacaraq soz eşitişni xahlagan edim, butun çazlari qonusib devarga qapişqan, nurcakda — sanam aldidagi craq çuda jariq jangan va pañçarasiniñ kolankasi katta aş stoli ustidagi appaq dastirxan ustida hec sababsiz lipillab turgan bu açib ujda bu qiz ucun asabij kasal adatdan taşqari addij bir hal edi.

— Sizin toqrinizda menga kop gapirişdi. Qandaqa ekaninizni korgim keldi-da, — dedi u ma'sum tavuş bilan.

Bu qiz menga cdab bolmajturqan bir nazar bilan qaradi. Uniñ qaraşi necukdir başqa, kozlari otakoralaturqan tiju'ar edi. Bundaqa qiz bilan men gapirişalmas, gapirişni bilmas edim, şuniñ ucun Gertsin, Darvin, Garibaldilarniñ suratlariga qarab tek, indamasdan oturaverdim.

Malla sacli, ojnaqi kozli, men bilan taxminan bir jaşda bolgan bir bala dokandan irqib ciqib basinqi tavuş bilan qicqirdi-da, dahlizga kirib ketdi.

— Marija, sen nega ciqdin?

— Bu meniñ ukam, Aleksej, — dedi qiz, — men dajalar tajjarlajturqan qursda oqujman. Kasal bolib qaldim. Nega indamajsiz? Ujalasizmi?

Andrej Derenkov qollarini qojniqa tiqib kirib keldi. Indamasdan sinlisiga qaradi va uniñ majin saclarini

slab, tozutiב, mendan nma iş qdirib jurganımni soradi.

Kejin sarıq, çingalak sacı, xuşqamat, kokumtil kozlı bir qız pajda bolıb, menga bir qaradı-da, oturan qızni qoltuqlab, cıqdı va:

— Boldı, Marijal — dedi cıqar ekan.

Bu ism qızqa jaraşmas, unıñ ucun bu ism qopal edi. Bir turfa qziq hajaçan icıda men ham ketdim. Arada bir kun otgandan soñ esa, kecqurun, bu ujdagi kşilar qandaj va nma blan trikçilik qılışlarını bilişga urunıb, jana şu ujdada oturar edim. Bu ujdagılar açaşib trikçilik qırlar ekan.

Mihriban, həlim cal Stepan Ivanovic, appaqqına, goja şaffafdaş, burçakda oturar va çilmajib pcirlar edi. Unıñ pcirlaşı xuddi:

— Menga tegmanlar! — degandaj tujulardi.

U xuddi bir falakat boluşını sezgandaj, jurəgi pokullab turadı va unıñ bu halatı menga malum edi.

Etagı jaq va un tokula-tokula postlaqdaj qatqan kulrañ kamzul kijgan Andrej ujdada necukdir janbaşı blan jurar, xuddi hazirgına qılqan gunahi afv etilgan jaş baladaş ilçajar edi. Unga savda-satıq işıda jalqav va daqal jgit Aleksej boluşar edi. Unıñ ucıncı ukası — Ivan muallımlar institutıda oquşdı va oşanın internatıda turıb havlıga jal qız bajram kunlarında kelar edi. Bu kickına, jaxşı, azada kijingan, sacını sillıqlab taragan, eski cinovniklarga oxşagan adam edi. Bemar Marija qajerdadır balaxanada istiqamat qılıb, pastga kamdan-kam tuşadı. U kelganda esa men ozımni çuda onajsızlıkda qalqan, goja zañçir blan baqlanqandaj his qilar edim.

Derenkovların rozqar işini uş egasının hamxanası — ariq, navca, juzi jaqac qoqurcaqnəma, kozi rahi-balarnikiga oxşagan, qazabli bir xatin alib barar edi. Uniñ qizi sariq Nastja ham şu atrafda ajlanışadi. U kok kozlarını erkaklara tikkanda ucli burniniñ teşiklari kerilar edi.

Əmma Derenkovlar uşiniñ haqiqi xocası darilfunun, ruhanij akademija, hajvanat institutiniñ studentlari—rus xalqi toqrisida qamxorliq kajfijati, Rosijaniñ istiqbali toqrisida daimij haşaanda bolgan kşilar edi; gazeta maqalalari, oqulqan ktablardan ciqarilqan xulasalar, şahar va darilfunun hajatidagi hadisalar bunarni daimij haşaanga salardi. Bular şiddatli bahsmunazara, burcak-burcaklarda visr-visr sozlaşuv ucun kecqurunlari Qazanniñ hamma kocalaridan ciqib kelib Derenkovniñ dokaniga toplanadilar. Katta-katta ktablar alib keladilar va bir-birlariga satirlarni barmaqlari blan korsatib, harkim oziga maqul bolgan haqiqatni jaqlab qicqiradi.

Turgan gapki, men bu bahsmunazaralarniñ ma'nasiga jaxşi jetmas edim. Kambaqallarniñ şorvalaridagi jaq belgilari snari, bu haqiqatlar meniñ ucun kop soz arasida joqalar edi. Ba'zibir studentlar menga Volga boji sektantlariniñ keksa sofilarini xatirlatar edi. Əmma men ularniñ turmuşni jaxşilikka taman ozgartirişga hazirlanuci kşilar ekanliklerini tuşunar edim. Garcı bu harakatniñ cin konuldan ekanligi kop soz iciga cokib-cokib ketsa ham tamam qarq bolmas edi. Ular həl qilişqa urungan masala menga aciqaajdin va men ozimni bu masalanıñ muvaffaqijat blan həl qilinuvidan manfaatdar sezar edim. Kopinca stu-

dentlar xuddi meniñ konlimdagi gapni ajtgandaj boladilar va men bu kşilarga xuddi azadlik va'da qilinğan asirdaj sevincli munasibatda bolar edim.

Ular menga duradgar bir parca jaqacqça qaraqandaj nazar blan qaraşadi, bu jaqacdan çuda qalati narsa jasasa boladi.

Ular bir-birlariga, meni korsatis „nuqra“ dejdilar.

Kocadan birmri tapib alğan jaş bala oz ortaqiqa uni qandaj maqtaniş blan korsatsa, bular meni mana şundaj maqtaniş blan bir-birlariga korsatadilar. Ular-niñ meni „nuqra“, „xalq farzandi“ dejişlari menga jaqmas edi. Cunki men ozimni turmuşniñ ogaj oqli his qilarman va ba'zan aqlimniñ osuviga jetakcilik qilğan kucniñ aqirliqini çuda sezar edim. Bir kuni kitab magazininiñ terazasida „Afarızmlar ham Maksim-lar“— deb menga malum bolmagan sozlardan sarlavha qojulğan kitabni korib, uni oquqim keldi va ruhanij akademijanin studentidan şu kitabni soradim.

— Salamat bolin!— dedi knaja qilib zançibaş, qalin laşli, sojlaq tişli, qonqurraq sacli, bolaçak arxijer,— bu, ukam, behuda, seniñ qolinça nma berilsa şuni oqu, senga muvafiq bolmagan sahaga suqulma.

Ustazniñ sozidagi daqalliq meni rançitdi. Azgina pulni pristanda işlab, azginasini Andrej Derenkovdan qarz alib albatta bu kitabni satib aldım. Men satib alğan kitablardan birinci çiddij mazmundagi kitab şu bolib, hazirgaca saqlanğan.

Umuman menga nisbatan xila qattiqqol edilar. Men, „Sotsial fanlar alifbesi“ degan kitabni oquqan:mda nazarimga jazuci, madanij turmuşni taşkil qilışda carvadar qabilalarnin rolini artdiris jubargan,

sarpajaq va avcilarının haqiqə çəbr qılqandaj bolib korundi. Ozimninq şubhamni bir filologga¹ ajtdim. U esa ozinin xatinnəma juziga uluqlıq tusi berişga trişib mengə „tanqid huquqi“ toqrisida butun bir saat sozladi.

— Tanqid qiluv huquqiqa ega boluş ucun biran haqiqatqa işanuv kerak, siz nmaga işanasız?— deş soradi u.

U hatta kocada ham kitab oqub juradi. Juzini kitab blan qaplaqan, otgan-ketganga uruladi. Ozinin uji balaxanada, ac-nahar jatis qicqiradi:

— Axlaq ozida erk unsurlari blan zorlaş unsur-larini garmonik ravişda birlaştiruvı kerakdir! Garmonik ravişda, garmonik ravişda...

Nazik, daimij avqatni kam jejişdan jarim kasal halatida bolgan, mahkam-qulamas haqiqatni izlaş-dan zaiflangan bu kşinin kitab oquşdan başqa huzur-halavati joq edi. U oz nəzarida bir-biriga qarşı bolgan ikki kucli fikrni biriktirgandaj bolsa mamnun bolib ilçajadi. Qazanda turganimdan kejin on jil otib, uni jana Xarkovda ucratdim. U beş jil Kemda sur-gunda jurib kelib, jana darilfununda oqur ekan. U mengə bir-biriga qarşı bolgan fikrlar ujumi arasida jaşajturoqandaj korunar edi. Sildan olaj-olaj deş Nitışse blan Marksni keliştirişga urunadi. Savuq barmaqlari blan meniñ qolimni uşlav xirillajdi:

— Sintezsiz jaşaş mumkun emas!

U darilfununga ketəjatib jolda, tramvaj icida oldi.

Fikr ucun zor azablar tartgan bunaqa kşilarni men

---

¹ Til-adabijjat alimi.

kop kordim. Ularni xatirasi meni ucun muqaddasdir.

Bunga oxshagan jgirmalab kshilar Derenkovni u jiga toplanadilar. Bular arasida hatta Pantelejman Sato degan ruhanij akademijanin studenti bir jopan ham bar edi. Harzaman-harzaman joqan gavnali, ken kokrakli, sersaqal va tatarlarca sacini qirqdirqan kxi keklar edi. U tugmalari ijagigaca tartib salingan sariq kojlakka tiqilib tikilgandaj korunar edi. Adatda u bir burcakda kaltagina trubkasini sorib, hammaga qarab oturadi. U, kopinca meni juzimga tikilib qarajdi. Nazarimga xuddi meni salmaqlab korajatgandaj korunar va men xavfsnar edim. Uni indamasligi meni hajran qaldirar edi. Kshilar qattiq-qattiq sozlashadilar, bularni tavushlari qanca janqirasa, albatta menga sunca jaqar edi. Men uzaq vaqtqaca, shiddatli sozlar astida kopinca aciz va kahinlik fikrlari berkinib jatisini bilmadim. Bu sersaqal adam nega gapirmajdi?

Uni nami „Xoxol“. Uni ismini Andrejdan basqa kxi bilmas edi sekilli. Kejn bilsam bu adam jaqinda Jaqut vlatatidan surgundan qajtoqan ekan. Su vlatatda on jil jashagan. Bu, meni unga jana ham qziltirdi. Garci qorqaqliq, ujatcanlikdan uzaqda, aksinca harnarsani bilishga va tezraq bilishga istijaqim zor bolsa ham u blan tanishishga batinalmas edim. Meni su harnarsani bilishga maraqli boluvim butun umrimda bir ish blan ciddi ravishda masqul bolushga xalal berdi.

Xalq toqrisida gapirishganda men bu mavzu'da bular ojlaganca ojlaalmajman deb, hajran qalib va ozimga ishanmas edim. Ular ucun xalq barca hikmat, ma'navij gozallik, ezgulik tamsili, ma'bud snari jakka-

tanha, barça gozallik, adalat, bujuklikni mahzani edi. Men bundaj xalqni bilmas edim. Men duradgar, hammal, taşçilarni bilar edim, Jakov, Osip, Grigorija-larnigina tanir edim. Bular esa jagana xalq toqrisida gapirib, ozlarini undan past koradilar, uniñ idarasiga tabi' orunga qojadilar. Meniñ nazariñga esa şu kşilarnin ozlari fikr kuci va gozalliginiñ tamsili bolib korunar, hajatga va uni insanparvarlikniñ necukdir başqaca qanuni juzasidan quruşqa bolgan insanparvarana taraddud şulardagina tujular edi.

Men hazirgaca birga jaşaganim kşilar arasida insanijatparvarlikni sezmadim, əmma bu jerda esa harbir sozda uniñ ahanı bar, harbir qaraşda uniñ oti jalqinlanar edi.

Xalqılarniñ sozlari meniñ qalvimqa jaqimli va çan beraturqan jamoırdaj bolib tuşar edi. Qışlaqniñ qaranqı hajatı muazzab muzik toqırilaridaqı sadda asarlar menga kop jardam berdi. Kşini çuda qattiq, çuda çan-dil blan sevir, şu sevişda turmuşniñ ma'-nasini tapış va anlaş ucun zarur bolgan kucni tapış mumkun, deş bildim. Ozim toqrida ojlaşdan toxtab kşilarga diqqat qilabaşladım.

Andrej Derenkov oziniñ savdasidan qilqan daramadı „hamma narsadan ilgari xalqniñ baxti zarur“ ekanini anlagan kşilarga jardam ucun ketganini menga arz qildi. U şundaj kşilar arasıga kirganda çuda xuşnud boladı va oziniñ xursandligini jaşiralmaj mendan sorajdı:

— Jaxşimi? Şundaqa!

Ojazniñ qaçillaşıqa oxşagan tavuşga ega bolgan hajvanat doqtori Lavrov xalqılarda qarşı işanmav-

cilarca sozlaganini eşitganda Derenkov cocib ketadi va pcirlajdi:

— Fitnaligini qara-jal

Unin xalqilarqa qarşi, menin qaraşimda, əmma studentlarnin Derenkovga qilaturqan muamilalari menin kozimga baj xoçajinlarnin xizmatkarga, məj-xanalardagi xizmatcilarga bolgan muamilalaridaj qo-pal va beandişa korunar edi. Ozi buni sezmas edi. U mihmanlarni kuzatib, meni tunagani alib qaladi, ujni jloqştiramiz, sonra kgiz ustida jatib craqnin qra-şra jaqduşida dostlarca gapirişamiz. U jumşaqqina şadlik blan:

— Bunday yaxşı kşilar juzlab, minlab toplanadi-lar va Rosijada barca kozga korungan çajlarni band qiladilar-da hajatni birdan ozgartiradilar,— der edi.

U mendan on jaşlar camasi katta, u sarıq saclı Nastjani yaxşı koradi. Men buni bilar edim. U, qiznin qajratlı, otkur kozlariga qaramasliqqa trişadi, kşilar bar vaqtda u blan xoçajin xizmatkarga gapirgandaj bir ahanda gapiradi. Əmma uni ma'sum nazar blan kuzatib qaladi. Ikkavi jalqiz bolgan vaqtda esa oç-qajsizlanadi, kulumsirajdi.

Unin kickinagina sinlisi ham dahanaki çanni bir cetda turib ta'qib qiladi. Ota diqqat qilqanliqdan, unin ma'sum juzi kopadi, kozlari katta-katta aciladi, qal-tis sozlar ajtilganda esa, juziga savuq suv sepilgan-daj entikadi. Unin janida meditsina fakultetida oquj-turqan sarıq bir jgit xorazdaj nari-beri juradi. U qizqa pcirlab gapiradi va çmiradi. Bunin hammasi hajran qalarlıq qziq edi.

Kuz kirdi. Daimij iş bolmaganligi sababli jaşaş

menga mümkün bolmaj qaldi. Atrafimda bolajatgan hadisalarğa berilib, bərgan səjin az işləjman va birəvniñ nanini jeb trikçilik qilaman. Bu nan esa hama-vaqt tamaqımdan qıjınlıq blan otar edi. Qışqa „çaj“ izləş kerak boldı va men bunı tapdim. Bu Vasilij Semjonovniñ nanvajxanası edi.

Hajatimniñ bu davrlarını men „Xoçajın“, „Konovalov“, „Jgirma altı ham bir“ değan hkajalarımda aks ettirğanman. Aqır kunlar! Brağ ibratlı.

Çismanij aqır, ruhiñ jana ham aqırraq edi.

Men nanvajxananıñ podvalıga tuşğanımda meniñ ucun koruş va sozlarını eşitiş zarur bolğan kşilar blan meniñ aramda „unutış devari“ pajda boldı. Ulardan hekim meniñ aldımğa kelmajdı. Men esa kunıga on tort saatlav işlaganıñ ucun Derenkovniñ aldıga baralmajman. Bajram kunlarıda esa ja uxlajman, ja hamkar ortaqlarım blan birğa bolaman. Bulardan bir qismi dastlavki kunlardan başlav-aq menga qziqçı kşıga qaraqandaj qarajbaşlavşdı. Ba'zilar esa qziq hkajalar ajtib beraturqan bir adam balası deb muamila qilar edilar. Bu kşilarga nmalar gapirğanımıñni ozim ham bilmajman. Əmma, turgan gapki meniñ gapirğanlarım başqaca, anca jeniñ va ma'nalı hajatniñ boluşı mümkunlığını talqin qılaturqan bolğan. Bunga ba'zan muvaffaq bolar edim va kopgan juzlarıda kşilik qamı aks etğanını va kozlarıda ələm va qazavni korib, ozimni xursand his qilaman va qururlıq blan „xalq icıda işləjatırman“, „uni aqartırjatırman“ der edim.

Əmma turgan gapki, men kucsiz, malumatım az bolğanlığı səbəbli turmuş-trikçilikniñ eñ addij sorraq-

lariqə çavab bermalmas edim. Şundaj vaqtlarda men özimni qaranqı cuqurliqqa taşlangan his qilar edim. Bu cuqurliqda kşilar kordaj ivirsijdilar va haqiqatni unutişğa trişadilar-da, bunga məjxanalarda, fahişa xatınların savuq qucaqlarida erişadilar.

*Har aj, ajlik alingan kuni albatta islavatga bari-lar edi. Bu huzur-halavat toqrisida u baxtijar kundan bir hafta ilgari ojlaşar va bu haftani otkazib, sonra qilqan lazzatlarını bir-birlariga ajtib berarlar edi. Bundaj suhbatlarda behajalarca ozlarını erlik quvvatları blan maqtanadilar. Xatınları şafqatsiz ravişda masxara qiladilar, ular toqrisida çirkanıb tu-purib sozljadilar.

Əmma — qziql Bularniq hammasida ham afsus qiliş va ujalış barlığını korgan, sezgandaj volar edim. Bir somga butun bir kecasiga bir xatınıni satib aliş mumkun bolgan „jupaniş ujlari“ da meniq ortaqlarim xçalat volarlar, ozlarını gunahkar his qilarlar, bu menga tabiiş bolib korunar edi. Bulardan ba'zi-birlari ozlarını çuda bevaş, batirlarca tutadilar, men bularniq bu harakatlarında qalbakilik sezar edim. Me-niq ozim həli xatınların şrin sozini eşitganım joq, bu meni oñqajsiz halatda qaldiradi: xatınlar ham, ortaqlarim ham meni mazaq qiladilar. Kop otmaj:

— Sen biz blan jurma! — deb „jupaniş ujlari“ ga taklif qilmaj qojdilar.

— Nega?

— Şundaj! Sen blan bariş jaxşi emas.

Men bu sozga mahkam tirmaşib aldim. Unda qan-dajdir meniq ucun muhum narsa bardaj sezar edim. Əmma artiq ma'nali biran izah alalmadım.

— Jurma degandan kejin jurmal Sen blan jur-
ganda kşi diqqat boladi.

Faqat Ortjom kulumsirab dedi:

— Sen blan bolgan kşi ozini atasi jakl pop aldi-
dagidaj sezadi.

Xatinlar avval meniñ ihtijatkarligimdan kuldilar,
sondan ələm qilib sorajbaşladilar.

— Çirkanasanmi?

Qırq yaşlardagi, cırajlıgına polşalı Tereza Boruta
namli bir „qiz“ zatlı İtlardaj menga ma'nalı bir nazar
taşlajdı-da:

— Qojajıq buni, dostlar, buniñ sevgan qızı bolsa
kerak, şundajmi? Bundaqa kuclı jgitlar şundaj sev-
ganını jıjzıxtır qilibqına ozini tıjadı. Başqa hecnarsa
tutalmajdı! — dedi.

U pjansta, İcadi va şu caqda tasvirleab bolmajtur-
qan dıraçada çirkanc mast boladi. Huşjar vaqtlarında
esa kşılarga oj-mulahaza blan muamila qiladi, ular-
nıñ işlaridan ma'na izlajdı. Bu meniñ hajran qaldı-
rar edi.

— Eñ tuşunıb bolmajturqan kşılar albatta akade-
miya studentları boladı,— dedi u meniñ ortaqlarımqa,
— ular polni savunlaşga bujuradılar. Xatinni jalañqac
qilib qol va tizzalariga tarelka qojib conqajtıradılar-
da, arqasidan itarıb jubaradılar, polda qajergaca ba-
rar ekan, deñşadı. Xatınlarınıñ kopını şundaj qiladi-
lar. Mana şuniñ nma keragi bar?

— Jalqan ajtasanı! — dedim mən.

— Ej, joq! — dedi Tereza, mendan xafa bolmas-
dan basinqılıq blan. Buniñ bu basinqılıqlıqda necuk-
dır bir ezguci narsa bar edi.

— Sen buni icından çıxarıb ajtdın!

— Qandaj qilib bundaqa gapni qiz icidan çıxarıb ajtaladi? Men çinnimidim? — dedi u bozraflıb.

Kşilar bizniñ bahsimizga diqqat blan qulaq saladılar, Tereza esa haman mihmanlarniñ oşa ojunlari toqrisida gapiradi, unıñ sozida şu ojunniñ nma ke-ragi barlıgını bılışgagina qzıqış ahanı bar...

Sami'lar çirkanıb tupuradılar va studentlarni sokadılar. Men jaxşı korgan studentlarga qarşı Terezaniñ başqalarda duşmanlık tuqdurajatqanini korib, studentlarniñ jaxşı kşilar ekanliklerini, ular xalqni jaxşı korganliklerini va unga neklik tlaganliklerini ajtdim.

— Undaqalari Voskresenskij kocadagi studentlar, Ştatskij darilfununidagılar. Men Arskij majdandagi ma'navijat akademijasiniñ studentlari toqrisida gapirajatirman. Ular dincilar. Hammasi jetimca. Malumki jetimca ja oqri, ja ata bezari bolib osadi. U hecnar-saga baqlanmaqan boladi. Jetim.

Terezaniñ ajtgan gaplari va xatınlarniñ studentlar, cinovniklar, umuman „azada kşilar“ ustida qilqan qazabli şkajatlari meniñ ortaqlarimda ularga nafrat va duşmanlık tuqduradi va ular:

— Demak malumatli kşilar bizdan jamanraq ekan, — deb sujunadılar.

Bu sozlarni eşitiş menga aqir va aqult edi. Bu jarim qaranqı ktekina ujlarga şaharniñ butun iflasliklari cuqurqa aqqandaj aqadi, unda alavda qajna-qandaj qajnajdi va ozıga duşmanlık, qazab alib jana şaharga qarab tarqaladi, buni men korib turardim. Tabii j majl va turmuş konulsizliklari kşilarni zorlab

Itarib kirgizgan bu teşiklarda japişmagan sozlardan muhabbatniñ hajaçan va azabları toqrisida ta'sir qilaturoqan qoşuqlar vuçudga kelganini, „malumatlı kşilar“ hajati haqida jaramas afsanalar toqulqanini, anlaşılmagan bu hajatga nisbatan qandaj duşmanlık tuqulqanini, bu „jupanış ujlari“ bir darilfunun bolib, undan meniñ ortaqlarim zaharlı xarakterda bolgan malumatga ega bolib ciqışlarini korib turar edim.

„Xursandcilik qizi“ polda ajaqlarini sudrab, xuşjaqmaslıq blan harakat qiladi, çirkanc badani garmon naqmaslıqa jaki wuzuq pioninanin qulaqqa xuş kelmajturqan avaziga silkinadi. Buni korib, menda qandajdir ozimga aciç bolmagan, emma vahimalik fikrlar pajda boladi. Atrafimdagilarnin hammasi meni xafalikka saladida, qajaqqadir ketiş, qajaqqadir jaşiriniş xahişi qalbmni tiladi.

Men masterskojda ortaqlarimqa azadlık, xalqniñ baxt jolini izlajturqan kşilar bar ekanini ajtganimda, ular:

— Islavatdagi xatinlar sen ajtgan kşilar toqrisida undaj demajdiku! — deb i'tiraz bildiradilar.

Ular şafqatsiz, adabsiz kuluş blan meni kalaka qiladilar. Men esa saqlam muşuk balasi va ozimni vajaga jetgan itlardan çasurraq his qilar edim. Meninç ham qaşim kelaturqan boldi. Turmuş toqrisida ojlaş, turmuşniñ ozidan jeniñraq emasligini tuşunabaşlab, ba'zan konlimda ozim blan birga işlajturqan cdamli kşilarga nisbatan duşmanlık tuqulabaşlaganini sezar edim. Ajniqsa ularniñ cdaşga bolgan qabilijatlari, mast xoçajinniñ ustlaridan kuluşiga taqat qilib bojun egişlari meni xafa qilar edi.

Xuddi çorttaga qilqandaj! Mana şu aqır kunlarda meniñ ucun mutlaqa jani bolgan bir ideja blan tañışığa toqri keldi. Bu, garci zatan menga duşman bolsa ham harhalda meni taşvişığa qojqan ideja boldi.

Qazab blan guvullab turgan şamal goja kulran asmanni uşatib, bu uşaqlar muz canı bolib jaqilib jerni komgan, sepilajatgan, goja jer juzida hajat bitgan, qujaş sonib minba'd uniñ juzini korus joq bolgandaj qujunli kecalarnıñ biri edi. Hajit haftasi men Derenkovniñ ujidan masterskojga barar edim. Şamal, boran. Men kozimni cirt jumib şamalga qarşı ketajativ, birdan jerda kondalan jatgan biravga qaçinib jiqildim. Ikavimiz ham sokundik. Men rusca sokdim, u fransuzca.

— A, şajtan... — dedi.

Bu adam kim, nma qilib jatganiga qziqdim. Uni tuşquzib, ajaqqa bastirdim; pakana, jeniltakkına bir adam. Meni turtdi va qazab blan qicqirdi.

— Şapkam qanı! Şıpkamni berin! Savqatib qalaman

Şapkasını qarnıñ icidan tapib, qaçib kijgizdim, emma u taçin başidan alib menga silkitdi va ikki tilda sokib, meni quvdi:

— Joqall

Birdan alga qarab ketdi-da qujin icida kozdan joqaldi. Narıraq barib jana ucradim. U craqi songan craqpajani qucaqlab, astajdil der edi.

— Lena, men olaman... A, Lena...

U mastga oxşadi. Agar kocada qaldiris ketsam savuqqa qatib qalışı aniq. Turaturqan çajini soradim—

— Bu qajsi koca? — dedi u jıqlamsirab, — qajaqqa barişimni bilmajman.

Men uni sujab, jol-jolakaj qajaqda turuşini sorab, alib ketdim.

— Bulaqda,— dedi u.— Bulaqda... Hammam barku.

U gandraklar va menga juruşga xalal berar edi. Savuqdan dildirajdi, tişi-tişiga uruladi.

— Si tu Save,— dedi u meni itarib.

— Nma dejajatisiz?

U toxtadi, qolini kotardi va anlaşılarliq qilişqa trişib, dedi.

— Si tu saveuze te men...

Tevranib, jiqilaj-jiqilaj deb barmaqlarini aqziqa tiqdi. Men conqajib uni jelkamga aldim-da, kotarib ketdim. U ijagini başimga niqtav vajsar edi.

— Si tu Save... əmma men savuqatdim. Ej xuda...

Bulaqqa barib, uninq qajsi ujda turuşini sorab, aran bildim. Aqibat biz havlininq bir burcagiga berkingan ujga jaqinlaşdiq. U eşikni pajpaslab korib, sekin taqillatdi va

— Tiss... çim,— dedi.

Eşikni, qzil avra ton kijgan, qoliqa şəm uşlagan bir xatin acdi. U bizga jol berib, ozi indamaj nariga ketdi va qajaqdandir sapli kozajnakni alib meni qarajbaşladi.

Men unga bu kşinin qol, ajaqi savqatoqanliqini va uni jecintirib jatqiziş kerakligini ajtdim.

— Şundajmi?— dedi u jaş otkur tavuş blan:

— Qolini savuq suvga saliş kerak...

U indamasdan kozajnagi blan burcakka işara qildi. U jerda mulbertda¹ darja va daraxtlarinq surati

---

¹ Surat tartlıdı qojulaturqan ajaq. Sepaja.

turar edi. Men hajran bolib, tik qatib turgan xatinnin juziga qaradim. U puşti abazurluk craq janib turgan stol janiga barib oturdi-da, qartani alib kozdan keci-rabaşladi.

— Araqiniz joqmi? — dedim qattiq.

U stol ustiga qartani terar edi, çavab bermadi. Men alib kelgan kşi başini quji salib, qzarqan qol-larini asiltirib kursida oturar edi. Men xuddi tuş korajatgandaj hecnarsani bilmaj, uni divanga otqazib jecintirabaşladim. Qarşimdaqi divanga başdan ajaq suratlar japiştirgan. Bularnin icida xragina guldastanin surati ham bolib, u aq lenta blan oralgan va astiga həl blan:

„Teni bolmagan Çildiga“ — deb jazilgan edi.

— Ej la'nati, sekin! — dedi u kşi, men qolini iş-qajbaşlaganımda.

Xatin indamasdan, havsala blan qartani tahlar edi. Unin burni uzunca, quşnikiga oxşagan, kozlari katta-katta. Osmur qizlarnikidaj qoli blan parik snari kopu-nib turgan saclarini jana ham kopuntirib, sekin soradi:

— Sen Mişani kordinmi, Zorz?

Zorz meni cetga itarib, darrav oturdi va şaşib:

— U Kijevga ketdiku, — dedi.

— Hə, Kijevga ketdi? — dedi xatin, kozi ni qartadan almaj. Men unin tavuşida bir turli ahaq va çan-sizlik sezdim.

— U tez kunda keladi.

— Şundajmi?

— Hə, tez kunda keladi.

— Şundajmi? — dedi xatin.

Jarim jecingan Zorz irqib ornidan turdi va ikki

hatlab xatinnin aldiga bardi-da, qarşisiqa tiz cokdi — va fransuzca nmadir dedi.

— Men havliqmajman, — dedi xatin rusca.

— Men adaşib qaldim, — dedi Zorx uniu tizzasida turgan qolini slab, — qattiq boran, şamal. Savuqqa qatib qalarman, degan edim.

Bu adam qirq jaşlar camasida, lablari qalin, mojlabi qara, qipqzil juzi bir narsadan qorqqandaj korunar edi. Appaq sacini qoli blan qattiq-qattiq slab, bargan sajin huşjarlarca sozlaşbaşladi.

— Ertaga Kijevga bararmiz, — dedi xatin, uniu bu gapi soraqqa ham, tasdiqqa ham oxşamas edi.

— Şundaj, ertaga! Senga ham däm aliş kerak. Nega jatmajsan? Jarim keca boldi...

— U bukun kelmajdi, Mişa?

— Joq, — dedi coziş, — şundaj borandaja .. Jur, jat...

U lampani stoldan alib, u xatinni ktavlar qojulqan çavanniu arqasidaqi eşikka alib kirib ketdi. Men ozim jalqiz hecnarsa toqrisida ojlamasdan, uniu qaldiraqan tavuşini eşitib uzaq oturdim. Polga tuşib erigan qar suvidan şemniu şu'lası aks etadi. Uj ç haz blan liq tolğan, tar, issiq va undan allaqandaj hid keladi, kşini mudratadi.

Zorx gandıraklab ciqib keldi, qolida lampa, uniu abazuri şişaga tegib triqlajdi.

— Jatdi, — dedi u.

Lampani stol ustiga qojdi. Ojlanib ujinu ortasida toxtalib qaldi-da, menga qaramasdan dedi:

— Xoş? Sen bolmasan nien aniq olai edim... Rahmat! Sen kim bolasan?

U qoşni ujdagi tavuşga qulaq saldi.

— Bu sizniñ xatininizmi? — deb soradim sekin.

— Xatinim. Bar-jooqim. Butun hajatim! — dedi, u sekin, jerga qarab jana kafti blan başini işqajbaş-ladi.

— Caj icajikmi-ə?

U parişan xatiralik blan eşikka taman jonaldi-da, aqsaci baliqni kop jeb bokib kasalxanaga jubarilga-nini eslab toxtadi.

Men samavar qojib beraj degan edim, u kondi va oziniñ jecinganini ham unutgan edi şekilli, jalañ ajaq meni dahlizga başladi. Dahlizda peckaga sujanib tik-ka turib, jana qajtardi:

— Sen bolmasañ men savuqqa qatib qalar edim. Rahmat!

Birdan seskandi-da, qorquv blan menga tikilib qaradi.

— Men olsam xatinim nma qilar edi? A, xuda... Kordinmi, u kasal. Oqli Maskavda ozini-ozl atib oldurdi. U muzikant edi. Bu esa hanuz uniñ jo-liga koz tikib oturadi. Jaqin ikki jil boladi...

Caj icilajatganda u adatdan taşqari japişmagan sozlar blan xatinnin pomeşcik, oziniñ tarix muallimi ekanini, xatinnin oqlini oqutqanliqini, şu vaqtda xa-tinnin jaxşi korib qalqanini, u xatin oziniñ eri nemis baronini taşlab bunga tekkanini, uniñ operalarda aşula ajtganini, ilgarigieri turli jollar blan xatinnin turmuşini buzuşga trişsa ham ozlariniñ çuda jaxşi jaşaganliklerini ajtib berdi.

U gapirar ekan xuddi xra jazilgan xatni oqujat-qandaj kozlarini qisar, jarim qaranqı dahlizda nma-

gadir sincilab qarat edl. Aqzi kuja-kuja caj hoplajdi, aftini buruštiraedi, jumalaq kozlari kšini qorqutarliq kiprik qaqadi.

— Sen kimsan? — deb soradi u jana, — tešik kulca japadigan ištiman, dejsanm? Oxšamajsan. Bu nma degan soz?

Sozlari beça, menga išanmasdan, zaharlangan kšidaj qarajdi.

Men oz toqrimd qisqaqina sozlab berdim.

— Hə, šundajm? — dedi u sekin. — Hə... Šundaj degin...

Birdan çanlanib jana soradi:

— Sen „palid ordak balasi“ toqrisidaqi hkajani bilasanmi? Oquqanmisan?

Unin afti buruštidi. U qazab blan sozlaybaštadi.

Qaldıraqan tavušt bargan sajin kotarildi.

— Bu hkaja kšini oziga tartadi. Men ham senin jaštında ekanimda aqqušt emasmikinman, deb ojar edim. Mana... Akademijaga kirišim kerak edi — darilfununga kirdim. Ruhani j atam meni aq qildi. Parisda insani j atni b ad baxtliklari tarixini organdim. Jazdim, šundaj. A, bularni q hammasi ham naqadar...

U kursida bir irqib tušt, sonra tinštadi-da, dedi:

— Taraqqij — kš i ozini-oz i Jupatuv ucun ojlanib ciqarilqan narsa. Hajat ma'nasiz. Qulliq bolmasdan taraqqij bolmajdi. Kopicilik azcilikka bo j unsinmasa insani j at oz j olida toxtalib qaladi. Biz, oz hajatimiz, oz mihnatimizni jenillaštirmaqci bolib, uni egallaštiramiz, mihnatni artdiramiz, xalas. Fabrika, zavodlar — jana va jana mašinalar ištlaštga xizmat qiladi. Bu tuturuqsizliq. Ištilar bargan sajin kopajadi, əmma

faqat deqan kerak, nan yetiştirib beraturqan deqan kerak. Tabiatdan mihnat bilan alınaturqan bütün narsa — nan. Kşiga qanca narsa az kerak bolsa, u şunca bax-tijar, xahiş qanca kopajsa hurriyat şunca kamajadi.

Kşini karaxt qilaturqan bu fikrlarni birinci marta jana şundaj qaltis, jalañqac ravişda eşitişim. Bu kşi hañaçandan cijillab, qorqqandaj ickari ujnin aciq turgan eşigiga koz taşladi. Azgina qulaq salib turib jana qazab bilan sozda davam etdi:

— Qara, harbir kşiga azgina narsa kerak: bir burda nan, xatin...

U xatin toqrisida men bilmagan soz, men oqu-maqan ş'irni ajtib, birdan oqri Başkinga oxşab ketdi.

— Beatrica, Flametta, Laura, — dedi u. Bu ismlarni men bilmas edim. U qandajdir aşiq korollar, şairlar toqrisida sozlab, fransuzca qazallar oqudi.

— „Muhabbat bilan aclik dunjani idara qiladi“ — dedi u pçirlab va darhal bu soz „Padşah — aclik“ degan inqilabij ktabcenin baş sahifasiga jazilganligi meniñ esimga tuşdi. Bu sozdan soñ men unga ajrim ahamijat berdım.

— Kşilar bilim emas, jupanış, ozini unutiş jolini izlajdilar.

Bu fikr meni tamamen hajran qaldirdi.

Men bu dahlizdan ertalab ciqib ketdim. Devar-dagi kickinagina saat altidan otgan edi. Boran, şamal guvullajdi. Kulrañ tuman icida qar kecib baraman. Boran esankiratgan kşinin qazabli cinqirişli qulaqimqa eşitilgandaj boladi va nazarimda unın sozlari dmaqimnin qajeridadir qalib, meni boqajatoqandaj boladi. Masterskojga bargim va kşilarni korgim kel-

imadi. Üstümdə talaj qar, ta kocalarda kşilar pajda bolgunca tatar slabodkasini kocalarida jurdim.

Men qajtib u muallimni ucratmadim va buni tlamas ham edim. Əmma turmuşni ma'nasizligi, mihnatin fajdasizligi toqrisida kop gap eşitdim. Buni savadsiz darbadar sarpajaqlar „tolstojcilar“ va juqari ma'rifatga ega bolgan kşilar gapirişar edi. Bu toqrida ieromonax, xudaçojlar, partlajturqan narsalar qilaturqan kimjagar, biologija alimi Nio-Vitalist ham jana koplara sozlaşdi. Əmma bu idejalar menga, u blan birinci tanişgan vaqtlarimda qıdaj hajran qalaturqan daraçada ta'sir qilmadi.

Mana endi, bundan ikki jilgina burun (şu mavzu'da birinci daf'a sozlaşganimga ottuz jil bolganda) şu fikrlarni eski aşnam bir işcidan eşitib qaldim.

Bir kuni ikkavimiz „cin konuldan“ suhbat qurdiq. Bu şjasij „işbaşı“ (u ozini şundaj deb atar edi) ibasiz, qorquvsiz aciqliq blan menga sozlab berdiki, bundaj aciqliq ihtimal jalqiz rus xalqıqa xasdir.

— Azizim, Aleksej Maksimovic, menga hecnarsa kerak emas. Akademijalar, fanlar, ajroplanlar, hammasi artiqcal Faqat xilvat burcak va xatin bolsa kfaja. Men uni xahlagan vaqtimda opsam, u esa menga çan va tənı blan çavab bersa boldi! Siz zjaililarca muhakima qilasziz. Siz bizni adam emassiz, zaharlangansiz. Sizni ucun ideja adamlardan juqarituradi. Siz çuhudlarca kşi şanba ucun jaratilgan deb ojlaşsizmi?

— Çuhudlar bundaj deb ojlamajdilar...

— Kim biladi ular qandaqa ojlaşadi. Xalq çahil, — dedi u papirosni najcasini darjaga taşlab va unı aqişıqa qarab.

Biz Nevanin qırqaqıda tış skamejkada oturat edik. Kuznin ajdin kecası. İkkavimiz ham kuni boji jaxşı fajdalik iş qılış iştijaqlı hajaçanıda fajdasız carcaganmız.

— Siz biz blan, əmma biznin kşi emassız, dejman, — deş davam etdi u, sekin, ojlanıv, — tıncsızlanıv zjalilarga jaqad. Ular vurungi zamanlardan verli qozqalanlarqa qoşulıv kelganlar. İsa idealist bolıv asmanij muddaalar ucun qozqalan qilqandaj, zjalilar xamxajal (утопия) ucun qozqalan qiladılar. Idealist qozqalan ciqaradı. Hec keraksızlar, jaraqsızlar, palidliklar esa, accıqları kelganıdan turmuşda orun joqlıqını koradılar. İşci inqılav ucun qozqalan qiladı. Unga mihnat quralları va unıq mahsulatını toqri taqsım qılışqa erışuv kerak. Hakimijatni butunlaj oz qolıqqa alıv u hukumat tuzuşğa razi boladı, deş ojlaısızmi? Hec! Hamması tarqalıv ketadı va harkim ozını saqlaş ucun ozıga tıncgına vurcak jasav aladı...

— Texnika dejsızmi? U bojnımızdagı sırtmaqlı jana ham qattıqraq tartadı. Bizni jana ham qattıqraq bandga saladı. Joq, artıqca mihnatdan qutulıv kerak. Kşi asajıştalıklı xahlajdı. Fabrikalar blan fan tınclık bermajdı. Bir kşıga kop narsa kerak emas. Men kıkınagına bir uj kerak bolar ekan, nma ucun şahar vna qilaj? Qajerda adamlar top bolıv jaşasa oşa jerdə vodoprovod, kanalizatsıja, elektr. Usız jaşav korıncı, qalaj bolar ekan! Joq, bizda artıqca narsalar kop va bularnın hamması zjalilardan. Şunın ucun men zjalilar zararlı kategorija dejman.

Men, biz rıslardaj keckim hajatni cuqur va qat'ij ravışda vema'ni qilalmajdı, dedim.

— Ruh jaqıdan eñ azad xalq,— dedi hamsuhbatım kulib,— faqat sizniñ acciqinız kelmasın, men toqri muhakima qilaman. Bizniñ millionlar şundaj ojlajdı, əmma ajtalmajdı... Hajatni saddalaştırış kerak. Şunda u kşilarga şafqatlı, muruvatlı boladı...

Bu kşi hecqaçan „tolstojci“ bolgan emas, anarxizmga ham majil bolmagan. Men unıñ ruhiy taraqqijatınıñ tarixini jaxşı bilaman.

Suhbatdan soñ men ixtijarsız ojladı: bardıju cından ham million-million rus xalqı inqilabnıñ aqır azablariga, koñullarınıñ kunçida mihnattan qutulış umidi bolgani ucun cdasalar nma bolardı? Az mihnət, kop rahat — barca amalga aşmajturqan narsalar, hamma xajallardaj kşini oziga tartadı.

Jadınga Genrix İbsenniñ şı'ri tuşdı:

Men muhafazakarmi? A, joq!
Umr boji kim bolgan bolsam şuman.
Figuralarnı suruşni sevmajman,
Əmma butun ojunni botaqum keladı.
Faqat bir inqilab esımda,
U kejiñgilerden aqlıraq,
Hamma jaqni buzalar edı.
Albatta çahan tofanını nazarda tutaman.
Əmma oşanda ham şajtanni aljaşdı!
Bilasızmi! — Nuh diktator boldı.
A, agar bunı viçdan blanraq qilib bolsa
Sızga jardam berişdan baş tartmas edim,
Siz çahan tofanını tlajsız
Men quvanc blan Nuh kemasi artıga
zambarak qojaman.

Derenkovniñ dokanıdan daramad çuda az boladı,

maddij jardamga muxtaç bolgan kşilar, işlarnıñ sanı esa bargan sajin artar edi.

— Başqa bırar narsa ojlab tapiş kerak, — der edi. Andrej, qamxorlıq blan va saqalını uşlab, bir gunah qılıb qojqandaj ilçajib.

Nazarımda bu kşı ozını kşılarga jardam katorgasıga muddatsız hukm qılınqan va ga ci çazaga konukib qalqan bolsa ham, harhalda ba'zan bu unga aqırılıq qilaturqan korunar edi. Men kopınca:

— Siz nega şundaj qilastız? — deb sorar edim.

U meniñ soraqlarımqa tuşunmas edi şekilik „nıma ucun“ degan soraqqa çavab berar va kitabij ıbaralar blan hajatnıñ aqırlılıqı, xalqqa ma'rıfat keraklıgı toq-rırlarida sozlar edi.

— Kşilar ma'rıfatnı xahlajdılarmı, uni qdiradılarmı?

— Bolmasacı, albatta, siz xahlajsız mı?

Men xahlar edım. Əmma tarıx muallımınin „kşilar ma'rıfatnı emas, ozlarını unutışnı, jupanışnı qdiradılar“ degan gapını esımdan çıqarmas edim.

Bundaj otkur idejalarga on jetli jaşar bala blan ucraşuv zararlı. Bundaj ucraşuvdan ideja otmaslanadı. Kşilar ham bundan jutmajdılar.

Nazarımga şundaj korunabaşladı: kşılarga qzıq hkajalar jalqız bir saatgına ozlarınin aqır, əmma organgan hajatlarını unutuv ucungına kerak. Hkajada qanca jalqanları kop bolsa, ular unga şunca maraq blan qulaq saladılar. Crajlı „jalqanlar“ kop bolgan kitablar ular ucun çuda qzıq. Qisqası men qurumlu tuman icida juzib jurar edim.

Derenkov nanvajxana acaturqan boldi. Bu kaxanada harbir som bir ajlanganda ottuz eş t,ın faj-

da keltiruv kerak, deb aniq hisablangani esimdá bar. Men „şagird“ bolib işlaşim, „oziniki“ bolganim sababli usta un, tuxum, jaq va tajjar maldan oqurlamasliqi ucun qarab turuşim kerak edi.

Şundaj qilib, men katta iflas podvaldan kickina azadaraqtoqa hijrat qildim. Bu podvalniñ tazaligiga qarab turuş meniñ vazifam. Qirq kşidan ibarat bolgan artel ornida endi meniñ koz aldında bir kş. Uniñ cakka saclari aqarqan, coqqi saqal, Juzi tutunda qaloqandaj, kozlari qara va ojli, aqzi ballıknıkıdaj kickina, lablari şişgan — qalin va coccajgan.

U albatta oqurlar edi. İşniñ birinci kecasidajaq onta tuxum, uc qadaqca un va kattagina birparca jaqni cetga surib qojdi.

— Bu kimga? — dedim.

— Bu bir qızoqa, — dedi u hazillaşib, — çuda jaxşı qız.

Men oqurlıq çnajat hisablanganiga uni işantirişga urunib kordim. Əmma ja men sozga usta emas ekanman jaki isbat qilmaqci bolganimga ozim jaxşı işangan emas ekanmanmiki, harqalaj sozim kar qilmadi. Usta, xamir taxtanıñ ustida jatib, terazadan kokdagi julduzlarga qarab ozica hajran qalib dejdi:

— Menga orgatadi. Birinci marta koruşi, — orgatadi. Ozi mendan uc marta jaş. Gapni kor-u...

Julduzlarga qarab soradi.

— Men seni qajerdadir korgandaj bolaman. Sen kimnikida işlagansan? Semjonovnikidami? Qozqalan ciqqan çajdami? Hə. Bolmasa, men seni tuşimda korgan ekanman...

Birneca kundan kejin bildimki, bu adam harqandaj halatda qanca tlasa, hatta kurakka tajanib turib

ham uxlayberar ekan. U ujqiqqa ketib, qashlarini kotardi. Juzida bir turfa qzliq ozgariş pajda bolib, kñajali hajran qaliş aks etadi. Uniñ seviz gaplaşaturqan gapi xazinalar, tuşlar toqrisidaqi gap. U meni işanti-rişga trişib çer edi.

— Men jerni otakoraman. U qatlamqa oxşajdi — qavat-qavat xazinalar blan tolğan: icida puli tola qazanlar, sandiqlar, cojanlar komulğan. Kop vaqt tuşimda ozimga tanış bolğan çajlarni koraman. Masalan hammam. Uniñ bir burcagiga kumuş idişlar toloquziloğan sandiq komulğan. Ujqanib oşa jerni kavlagani bardim. B.r jarim gazca kavlasam komer, itniñ baş sujagi ciqdi. Ənə xazinani tapdim! Birdan taraqa-turuq bolib derazaniñ ajnalari kul-kul boldi va bir xatin çaniniñ barica qaravul, oqri, deb qicqiradi. Albatta qacdim, bolmasa urib şalajim qilib taşlaşar edi. Qzliq.

Men bu „qzliq“ sozni undan kop eşitar edim. Əmma Ivan Kuzmic Lutonin kulmajdi, faqat kulum-sirab kozlarin qisadi va qanşarini çijirib, burun teşiklerini keradi.

Uniñ tuşlari şilqim vaqi'liqdaş konulsiz, bir-biriga japişmagan. Nega u oziniñ tuşlariga jalqan qoşib, kopajtirib sozlaşaniga, oz atrafida bolğanlar toqrisida gapirişni sevmaganiga tuşunalmas edim.

« Butun şahar hajaçan icida: çajfuruş bir bajniñ zorlav kujavga verilğan bir qizi nkahdan ciqqandan son ozini atib oldurğan. Uniñ tavuti ketidan top bolib jaşlar va birneca miñ kşi baradi. Qabri ustida studentlar nutq sozlaşğan. Po'itsija ularni quviz tarqatqan. Nanvajxananiñ janidagi bir magazinda şu

dramma haqida qicqirişib-qicqirişib sozlaşadi. Magazinnin arqasidaql uj esa, studentlar blan tolğan. Qicqırqan tavuşlar biznin podvaldan eşitilib turar edi.

— U qiznin sacini az juluşıbdır, — deb soz başladı, Ivan Kuzmic va unın ketidan:

— Men havuzda baliq tutar emişman. Birdan politsiya meni toxtatib qandaj haddin bar? — dedi. Qacaturqan jer joq. Suvga şonqudim va ujqanıb ketdim...

Garci vaq'ılıq unın diqqati dairasidan taşqarida bolsa ham, u tez fursatda nanvajxanada adatdan taşqari bir narsa barligini sezdi: magazında bu işga lajaqati bolmagan, ktabxan qizlar — xoçajinnin sinlisli blan unın katta, qzil juzli, ojnaqi kozli ortaql nan satadı. Studentlar kelib magazinnin arqasidaql ujda uzaq oturadılar, qicqiradılar jaki nma toqridadır pcirlaşib sozlaşadılar. Xoçajin dokanga kam keladı. Men „şagird“ esa xuddi nanvajxananın başqaruclisı-qa oxşab kelaman.

— Xoçajinnin qarındaşımisan? — dedi Ivan Kuzmic, — balki seni bular kujav qilmaqcidır? Undaj emasmi? Qziq. Studentlar nega kelişadi? Qizlarnin aldigami? Şundaj bolsa kerak, mumkun... Bu qizlar unca ham crajlı emaskuja. Studentlar qizlarqa intilişdan kora koprak nan jesalar kerak.

Harkuni dejarli saat beş-altılarda kocada, nanvajxananın derazasi janida qisqa ajaqlı bir qiz pajda boladı. U qunda, jumalaq va bir qap tarvuzdaj, butun vuçudi bortib-bortib ciqqan, jalañqac ajaqlını deraza aldidagi cuqurqa tuşurib esnab:

— Vanjal — deb caqlıradı.

Unin başıda cpar romal. Unin astidan çingalak sarıq sacları ciqib, loppl juziga, mudragan koziga tuşib turadı. U tlar-tlamas kickina qolları blan juzidagi sacını suradı. Pançaları xuddi caqalaq balanlıkidaj. Açaba, şundaj qız blan nma toqırda gapirişuv mumkun? Men ustani ujqataman. U qızdan sorajdı.

- Keldinmi?
- Korib turıbsankul
- Uxladınmi?
- Bolmasacı?
- Nma tuş kordin?
- Esimde joq.

Şahar tinc. Əmma qajerdadır qaravulnin şipirigi tavuşi eştiladı. Hazirgına ujqıdan ujqanqan cumcuqlar cirqillajdılar. Derazanın ajnasıga, ciqib kelaatgan qujaşnıñ issiqqına nurları tuşadı. Kunnin bundaj sekinlik blan başlanşı menga çuda jaqadı. Usta çun başgan qolını derazadan uzatıb, qıznıñ ajaqlarını pajpaslajdı. Qız bu tekşirişga tek turıb beradı, kulmajdı, jalqız kiprik qaqadı.

- Peşkov jaqlıq nan pişdı, all

Men pekanın icidan nan terilgan tunukani tartıb ataman. Usta undan onga jaqın turli nanlarnı alıb, qıznıñ etagıga taşlajdı. Qız esa issiq nanni kaftıdan-kaftıga alıb sarıq, qojnıñ tişi şarı tişlari blan tişlajdı. Aqız kujsa vajvajlav puflajdı.

Usta zavqlanıb:

- Etagınni jap şarmanda... — dejdı.

Qız ketgandan kejin esa u menga maqtanadı.

— Kordinmi? Qozıcaqdaj, butun sacları çingalak. Men, ukam, zatlı adam, xatınlar blan alaqa qılmaj-

man, qizlar blan alaqa qilaman. Bu meniñ ucinci aşnam. Nikiforovicniñ asrandi qizi.

Men uniñ sevinib sozlaşini eşitib,—men ham şundaqa jaşaşım kerakmi? —deb ojar edim.

Peckadan aq nanlarni alib on-on ikkitasini taxtaga teraman-da, tezlik blan uni Derenkovniñ dokaniga eltaman. Undan qajtib kelib katta bir savatga bulka, jaqliq nanlarni tolduraman-da studentlarniñ naniştasiga jetib baruv ucun ruhanij akademijaga juguraman. U jerga barib katta aşxananıñ eşigi aldida turaman va studentlarni naqd, nasjaga nan blan ta'min qilaman. Ularniñ Tolstoj toqrisidaqi bahs-munazaralariga qulaq salaman. Akademiya professorlaridan biri—Gusev Lev Tolstojniñ aşaddij duşmani edi. Ba'zan meniñ savatimdagi nanlarniñ astida kitab boladi. Men bu kitabni heckimga bildir-masdan lazim bolgan studentga beruvim kerak. Studentlar ba'zan ozlariniñ kitablarini va jazuvlarini meniñ savatimga jaşiradilar.

Haftada bir marta men undan ham nariga „çinnixana“ ga baraman. U jerda psixiator Bexterev kasallarni korsatib leksiya oqur edi. Bir kuni u studentlarga uluqliq da'va qiliş kasali blan aqriqan bir bemarni korsatdi. U navca, ustiga aq rojca japingan, pajpaqqa oxşagan qalpaq kilgan kşi auditoriyanıñ eşigidan namajan boluşi blan men ixtijarsiz kulib jubardim. Əmma u meniñ janimde bir lahza toxtav, juzimga qaradi va xuddi u oziniñ qara, əmma alavli qaraşiniñ nişi blan meniñ juragimga urgandaj boldi. Cetlandim. Bexterev saqalini selkillatib bema-rlar blan suñbatlaşar ekan, men xuddi juzimga issiq,

kujduruci can urgandaj kaftim blan juzimni slab turdim.

Bemar boquq, joqan tavuş blan gapirardi. Uzun jenidan uzun barmaqli qolini ciqarib doq qiladi, nma-dir tæləb qiladi. Nazarimda uniñ butun vuçudl qajri tablij ravişda cozulajatgan, intihasisz osajetgan va u, şu qara qollari blan oturgan çajida, men qajerda bolsam ham, tamaqimdan boqaturqandaj bolar edi. Sujakdangina ibarat bolgan juziniñ koz cuçurida qorqutuci kozlari caqnav turadi. Jgirmaga jaqin studentlar jaraşmagan qalpaq kijgan bemarniñ ujaq-bujaqlıqqa qarajdılar. Ba'zıları ilçajadi, kopcilik diqqat va xafalik blan zihn saladı. Bemarniñ kujduruci koz qaraşıqqa qaraqanda bularniki çuda addij qaraş. U vahimalı, unda qandajdir bir uluqvarlıq var.

Studentlar tek, tavuş ciqarmasdan turadi. Professor esa sozladı, uniñ harbir savallı doq aralaş şavqinıqqa savab boladı. Uniñ tavuşı ajaq astı, oluk aq devarlardan ciqqandaj tujuladı. U uluqvarlıq, blan, salmaqli harakat qiladı.

Kecasi men manjak¹ toqrisida şı'r jazıb, unga „Xoçalarnıñ xoçası, allanıñ dostı va keñaşcısı“ dev sarlavha qojdim va kop vaqlıqaca uniñ obrazi jaşasğa xälal berib xajalimdan ketmedi.

Men kecqurun saat altidan ertasi qjam vaqlıqaca dejarlik işlar edim. Kunduz uxlayman va iş arasidagina — xamirni kopganı orab qojib va nanni peckaga salib ktav oqujalar edim. Men bu hunarnıñ siriga aşna bolganım sajin usta kam işlar va erkalaş aralaş hajran bolib:

¹ Uluqvarlıq da'va qılış kasalı.

— Sen işga iqtidarli, bir-ikki jildan soñ usta bolasan. Qiziq. Jaşsan, senin gapinga qulaq saliş-majdi, ihtiram qilmajdilar...—deb „ta'lim“ berar edi.

U meniñ ktablarga berilganligimni jaqtirmas edi.

— Sen ktab oqumasdan uxlasan jaxşiraq bolar edi,—der edi u menga qamxorliq qilib. Əmma men qandaj ktablar oquvimni sra soramas edi.

Tuş, xazina toqrisidaqi xajallar, jumalaq, donduq qiz uni mutlaqa oz cangaliga algan. Qiz uninq aldiga tez-tez kecalari kelib turadi. Qiz kelganda u, qizni ja ajvanga un qaplari ustiga alib ciqib ketadi jaki, agar hava savuq bolsa, qaşlarini çijirib menga:

— Jarim saatga ciqib tur,—dejdi.

Men, bu muhabbat, ktablarda jazilgan muhabbatlarga nəqadar oxşamasligi toqrisida ojlab ciqib ketaman...

Magazinniñ arqasidaqi ujcada xoçajinniñ sinlisi istiqamat qilar edi. Men unga samavar qojib bera-man. Əmma mumkun qadar u blan kamrak korusişga trişaman, cunki onqajsizlanaman. Uniñ ma'sumana kozlari haman oşa birinci korusğanimdagidaj nazari-mda tabassum aks etadi.

Kucimniñ kopligidan men çuda qopal edim. Usta meniñ beş putlik qaplarni kotarganimni korib afsus qilib ajtar edi.

— Senda uc kşiniñ kuci bar, əmma avçir emas-san va garci navca bolsaq ham harhalda qotassan...

Kop ktablar, şi'rlar oquqanimqa va ozim şi'r jazişimga qaramasdan men ktabij gaplar blan emas „oz sozlarim“ blan gapirar edim. Bu sozlarni aqir, qattiq his qilar edim, əmma nazari-mga fikrlarimniñ

cuqur cgalliklarini şular jardami blangina ifadalaş mumkun bolib korunar edi. Ba'zan menga jat bolgan va menin tincligimni buzgan nmagadir narazilik juzasidan çorttaga ozimni daqal qilar edim.

Muallimlarimdan biri — rjazijon student ta'na qildi:

— Sizniñ qandaj sozlaşiñizni bilib bolmajdi. Soz blan emas, qadaq taş blan sozlajsiz!

Umuman men osmurlarda bolgandaj, ozimga jaqmas, ozimni qopal, kşi kulaturqan korar edim. Juzim qalmaqlarnikiga oxşagan, sujaklari ciqqan, tavuşim ozimga itaat qilmajdi.

Xoçajinniñ sinlisi esa abçir, caqqan, qaldiroqadaj harakat qiladi. Uniñ abçirligi larsillagan gavdasiga kelişmaganga oxşajdi: uniñ harakatlarida, juruş-turuşida qandajdir natoqriliq, çorttaga qilqanqa oxşagan qliqlar bar. Uniñ tavuşidan xursandlik aks etadi. U tez-tez kuladi va uniñ kulgi tavuşini eşitiş, men uni birinci marta korganimda qandaj ekanini unutişimni xahlajdi, des ojlar edim. Men esa buni unutkim kelmajdi. Adatdan taşqariliq menga qimat, menga uniñ mumkunligini, barligini biluv kerak va qimatli.

Ba'zan u mendan sorajdi.

— Nma oqujatirsiz?

Men qisqaqina qilib çavab beraman va şunda:

— Sizga buni bilişniñ nma keragi bar?— deb soragim keladi.

Bir kuni usta, qisqa ajaqli qizni erkalab maxmur tavuş blan menga dedi.

— Bir minutga ciqib tur. Ej, xoçajinniñ sinlisiniñ aldiga barsancija. Nmaga aqzinni acib oturasan, studentlar axir...

Men bundan soñ jana şundaqa gap gapiratur-
qan bolsa qadaq taş blan urib, başını jarişni va'da
qilib ciqib ketdim va ajvandagl unlik qaplar ustiga
ciqib jatdim. Eşlknin jariqıdan Ivan Kuzmicnin
tavuşı eştilar edi:

— Nega ungrı acciq qilaj? U ktav oquqanı-oqu-
qın va çinniga oxşav kun keciradi...

Ajvanda kalamuşlar şitir-şitir qiladi, cijillaşib
juguradi. Navajxanada esa qiz inqillajdi, foqan
cekadi... Havlı juziga ciqdim. Taşqarıda jalqavliq
blan jamqır tamcilajdi. Şundaj bolsa ham kşnin
nafasi qajtadi, tutun hidi keladi. Toqajqa ot tuşgan.
Vaqt jarim kecandan otgan. Nənavajxananın qarşisi-
daqi ujnın derazasi aciq. Oıra-şıra jaritilgan ujdən
aşula tavuşı eştiladi.

Avlija varlamaj
Altin baş blan
Juqaridan ularga qarav
İçajadi...

Marija Derenkova ustaniñ tizzasiga baş qojib
jatgan qızdaj, tizzaga baş qojuvini koz aldımga kel-
tirışga trişaman va butun vuçudim blan bunıñ mum-
kun emasligini, hatta bu toqrida ojlaş ham qorqunc
ekanini sezaman.

Va u kecasi blan
Ham icadir, ojnajdir.
Va jana, şuntıdaj, a... nmalar blandır.
Maşquldır.

Qoşulişib ajtilgan aşuladan joqan „a“ degan
tavuş açralib turar edi. Men enaşib, qollarimni tiz-
zanga qojib, derazadan ickariga qaradim. Tor par-
dadən uj, unıñ kulrañ devarlari korunadi. Ujni kic-

kinagina havaraq abazurlik lampa jaritadi. Uniñ aldida derazaga qarab oturgan bir qiz xat jazadi. U basini kotardi va juziga tuşib turgan sacini qalamniñ uci blan tuzatdi. Kozlarini qisib kuldi. Xatni sekinlik blan taxladi, konvertga saldi va konvertniñ qir-qaqlarini tili blan hollab, stol ustiga qojdi-da, meniñ cincalaqimdan kicik bolgan qolcasini kotaris tahdid qildi. Xatni jana qoliqa aldi. Qavaqini salib konvertni jirtedi. Xatni jana oqudi. Başqa konvertga salib adres jazdi va qoliqa alib, sjahi qurusin ucun aq bajraqcadañ helpillatdi, ajlanib, qollarini siltab, oziniñ karavati qojulqan burcakka bardı. Kejin u jerdan kojlagini jecib ciqdi. Uniñ jelkalari jumalaq, qında. Craqni qoliqa alib burcakka jaşirindi. Kşi ozi jalqiz vaqtda ozini qandaj tutganligini ta'qib qilib tursañ u xuddi aqldan azganga oxşajdi. Bu qiz ozi jalqiz qandaj va naqadar qajri tablij hajat kecirganligi toqrisida ojlanib, havli juzida ajlanib jurdım.

Uniñ aldiga sariq bir student kelib, unga sekin nmadir deganda, qiz qisilib bir tutam bolar va unga qarab qorqaqliq blan kuladi-da, qolini arqasiqa jaşiradi. Bu sariq jgit menga jaqmadi, çuda ham jaqmasidi.

Qisqa ajaqli qiz katta romalga oranib ketajatis menga:

— Bar, nanvajxanaga bar... — dedi.

Usta xamirni orab qojulqan jerdan alib jumalatis oz mahbusinin naqadar jupantirucl, talmas ekanligini sozljadi, men esa:

— Bundan soñ meniñ ahvalim nma bolar ekan?— deb ojlanjman.

Nazarıma şü jaqında, mujullıŝda meni bir baxtsizlik kutıb furgandaj korunar edi.

Nanvajlik şunca jaxşı boldiki, Derenkov başqa kenrak nanvajxana izlajbaşladı va jana bitta şagird jallaşğa qarar berdi. Bu jaxşı. Menga iş kop va çuda carcar edim.

— Janı nanvajxanada sen xalfa bolasan,— dedi usta,— men ajtaman, senga ajiga on som ajlik ta'jin qilişsin. Şundaj.

Men xalfa bolsam unga jaxşı boladi Bunga tuşu-naman. Unıñ işğa tabi joq, men esa işni sevib işlaj-man. Carcaş menga fajdali. U qaleniñ hajaçanini sonduradi, qajsar çinsij täləbni toxtatadi. Əmma oquşğa imkanijat bermajdi.

— Jaxşı qildiñ kitab oquşni taşladıñ. Kitabni sic-qanlar jesin,— dedi usta,— hec tuş kormajsanmı? Korarsan, əmma jaşirasan! Qziq. Tuşni ajtiş eñ zarar-siz işku. Buniñ xavfisiralaturqan jeri joq...

U menga çuda jumşaq muamila qiladi. Hatta meni hurmat ham qiladi şekilli. Ja men xoçajin qojqan adam bolganim ucun qorqadi. Əmma oqurliqni bahu-zur qilaveradi.

Katta enam olıb qalıbdı; dafn qilinğanıya jetti hafta bolgandan soñ bildim. Buni menga amakivac-cam jazdı. Qısqıqına xatda u, katta enamniñ butxana çlavxanasıda gadajlik qilib oturis jıqılqanı va şunda ajaqlı singanini ajtişdir. Sakkiz kundan kejin ajaqlı məddəlagan. Kejinrak bilsamki, ikki akam va apala-rım — saqlam, jaş kşilar ozlariniñ balaları blan kam-pirniñ gadajlik qilib tapğanıya qarab oturarlar ekan. Doqtor caqirtirişğa aqları jetməvdir.

Xatda şundaj dəv jazılmış:

„Uni Petrpaşvov mazarına qoşdıq. Hammamız bərdik, gədaşlar ham bərişdi. Bular uni yaxşı koruşar ekan, jlolaşdı. Babam ham jloladı, rızni quvdi, ozi esa qəbristanda qaldı. Butalar arasından qarəş turdik, cal çuda qattıq jloladı. U ham jaqında oladı“.

Men jlolamadı. Faqat şü esimdəki, muzdak qujun icida qalqandaj boldım. Kəcasi havlı jüzida otun qolaları ustıda oturıb ozımda şü katta enam, unıñ cinakam aqlılı ekanı, butun adamlarğa analıgını birəvğa hkəja qılıb bəruv xahışını sezar edim. Bu aqır xahışni men uzaq vaqt konlımda alıb jurdim. Eşitəturəşan adam joq. Şundaj qılıb, u icımda qalıb janıb bıldı.

Birneca jıldan soñ, oqlınıñ olumi toqrisıda at blan suhbatlaşğan izvaşci toqrisıda A. P. Cəşov jazğan çuda ham toqri hkəjanı oqub, oşa kunlarnı jadladım. Şundaj qajqılı kunlarda meniñ janımda na at, na it ham bolmaganığa va bu qajqımni kalamuşlarğa ajtməganımgə afsus qıldım. Nanvajxanada kalamuş kop edi. Men ular blan yaxşı, dostana munəsibatda jaşar edim.

Meniñ atrafımda şəhar mırşəbi Nikiforic qarciqaj-daj ajlanabaşladı. Joqan gəvdəsi, baquvvət, mojsəfid, saqalı yaxşılab qırıləşan bu adam mənğə, Rozdestvo aldıda sojulğan qəzəqə qarəşandaj aqzınıñ ta'mını alıb qarar va sorar edi:

— Seni oquşni yaxşı koradı, dəv eşitdim-ə? Məsələn qandaj kətblər oquşsan? Ajtəjtk, əvliləlar turmuşıdanmı jəki inçil oquşsanmı?

Mən inçil ham oqur edim. Minej dərslərini ham

korar edim. Bu, Nikiforin hajran qaldirib ensasini qatirdi şekilik.

— Himm oquş — qanunij fajdalik işi Graf Tolstojnıñ asarlarini oquşqa toqri kelmadimi?

Men Tolstojni ham oquqan edim. Əmma men oquqan asarlari politsija qziqqan asarlar bolib ciqmadi.

— Bular addij, hamma ham jazaberaturoqan asarlar. Bir xil asərlarida u poplarga qarşi ciqadi, deydilar, mana şü asarlarini oquş kerak edil

Gektografijada basilgan „bir xil“ asarlarni men ham oquqanman. Əmma bu asarlar meni zeriktririb qojar edi. Əmma bu toqrida politsija blan gapir:şuv kerak emasilgini bilər edim.

Jol-jolakaj otkazilgan birneca suhbatlardan soncal meni oziniñ budkasiga taklif qildi:

— Meniñ budkamga kir, caj icamiz.

U mendan nma almaqci ekanini bilər edim. Şundaj bolsa ham bargim kelar edi. Aqlli kşilar blan maslahat qildim va şundaj qararqa kelindiki, agar men uniñ şrin sozligidan qacsam, nanvajxanaga bolgan uniñ şubhasi artadi.

Şundaj qlib, men unikiga mihman boldim. Kicikina ujniñ ucdan birini rusca pecka band qilqan, jana ucdan birini ikki kşilik karavat. Karavat cit pardaniñ arqasida bolib, uniñ ustida jastiq çuda kop edi. Ujniñ qalqan jerini idişlar qojaturqan çavan, ustal, ikkita kursi va deraza astiga qojulqan skamejka alğan. Nikiforic formasiniñ jaqa tugmasini jecgan va gavdasi blan jagana kickina derazani tosiş oturadi. Ujniñ xatini jumalaq, kokraklari turtib ciq-

qan jgirma jaşlardagi bir xatın. Juzi qıpqzil va bir turfa qziq kokamtil kozlaridan makr va qazav ucqun-lajdi. Tiniq qzil lablari jaş balalarnikidaj coccajgan çerkiş gapiradi.

— Nanvajxanaga sizlarnıñ aldilarına meniñ as-randi qızım Sokletija barıñ turadi, bu menga malum, — dedi politsija, — u joldan azgan past qız. Xatınlar-nıñ hammasi ham past.

— Ham na xatınlar? — deb soradi xatını.

— Hammasi, — dedi Nikiforic qat'ijat blan, medal-larını şıldiratis va pjaladan caj hoplav, lablarını hol-ladi-da jana takrarladı:

— Kocadagi fahişa xatınlardan tartıñ padşah xatı-nigaca hammasi buzuq! Sava padşahınıñ xatını mıñ caqırımıñ daştdan jol jurıñ fahişalik qiluv ucun pad-şah Sulajmannıñ aldiga bargan. Şunında j padşah Jekaterına, garci uluq, deb atalsajam...

U, bir kecanıñ icida Jekaterinadan unter ofitserlik-dan tartıñ generallikkaca bolgan butun mansablarni alğan bir pecka jaqucinıñ hkajasını tafsilli ravişda ajtıñ berdi. Xatını diqqat blan qulaq saladı, labını jalav, stol astidan meniñ ajaqımqa turtadı. Nikiforic sekin, şrin sozlar blan sozlav, bilintirmasdan başqa mavzu'ga otadı. Buni men pajqamaj qalaman.

— Aksınca, bu jerda darilfununnıñ birinci qur-sida oqujturqan Pletnov degan bir student bar.

Unıñ xatını uf tartıñ gap qoşdı:

— Crajlı emas, əmma jaxşıl

— Kim?

— Gospadın Pletnov.

— Birincidan, u həli gospadın emas, oquv mulla

bolgandan kejin gospadin boladi. Hazirca student, bundaqaqlar bizda miqlav bar. Ikkincidan, yaxşı deganin nma deganin?

— Xuşcaqcaq, jaş.

— Birincidan muqallid masxarabaz ham xuşcaqcaq...

— Masxarabaz pul ucun xuşcaqcaqliq qiladi.

— Tekl Ikkincidan — itnin ham kucuk caqi boladi.

— Muqallid majmundaj gap...

— Tek, men gapnin amadini ajtaman! Eşitdimil?

— Xajr, eşitdim...

Nikiforic xatini gapdan toxtatgandan kejin menga maslahat beradi:

— Mana şu Pletnov blan tanış. U çuda açajib jgit!

Bu, meni Pletnov blan kocada kop korgan, şunun ucun men:

— Biz tanışmiz,— dedim.

— Şundajmi? Hə, hə...

Unin sozlaridan ələm aks etar, u tez-tez qmirlav, medallarini şaldiratar edi. Men huşjar boldim, cunki Pletnovnin gektografda nmadir basajatgani menga malum edi.

Xatin ajaqi blan meniñ ajaqimqa turtiv, makkarlik blan calni quturtirar edi. Cal esa avç aiadi. Xatinin şoxligi meni qulaq salgani qojmajdi. Men jana unin tavuşi ozgarganini, basinqi bolganini pajqamaj qalaman.

— Kozga korunmajturqan ip — tuşunasanmi? —

dey sorajdı mendan va nmadandır qorqqandaj koz-
larını katta-katta acıv menga qarajdı.—Padşah hazrat-
lariga orgamcı dey qara...

— Eј, senga nma boldı! — dedi xatın.

— Sen tek tur! Ahmaq, acıq bolsın ucun ajtajatırman. Uni haqaratlamaqçı emasman. Samavarnı al...

U qaşlarını kotarıb, kozlarını qısıb davam etadı:

— Kozga korunmajturqan, orgamcının arqaqıqca oxşagan ip çanav alıj imperator Aleksandr ucinci hazratlarının juraklarından çıqadı. Muhtaram ministr afandılar, çanav alıj gubernatorlardan otıb bütün mansablargaca, mengaca, hatta addıj soldatlargaca baradı. Hamma narsa şu ip blan baqlanqan, unıñ kozga korunmajturqan mahkamlığı blan parcinlangan va padşah davlatı abadıj jaşajdı. Polşalılar, çuhudlar va makkar ingliz qralıcaşıqca satılğan ruslar esa bu ipni uzmaqçı boladılar. Goja bu işni xalq ucun qilmaqçı bolarlar emiş.

U stol ustıdan menga başını jaqınlaştırıb, qorqu-
tuclı tavuş blan sekin sorajdı:

— Tuşundınmı? Şundaj. Men senga nega bu gapni ajtajatırman? Xoçajınıñ nanvaj seni maqtajdı. Sen goja aqlılı, safdıllı jgit. Jalqız turasan. Kecalari Derenkovniñ aldıga studentlar kelıb jarım kecagaca oturdılar. Bitta-ikkita kelsa unga tuşunsa boladı, əmma kop kelgandacı? Ə? Men studentlarga qarşı gapirmajman. Bu kun student — ertaga esa prokurornin ortaqlı. Studentlar jaxşı kşilar. Faqat ular rol ojnaşga şaşıladılar. Padşahniñ duşmanları esa, ularni qmircitadılar. Tuşunasanmı? Jana ajtajın...

Əmma həli u, aqiz acişğa ulgurmagan edi, eşik acılıb, qolıqqa şışa uşlagan, çingalak sacılı, kickina bir cal kirdi. Qolida şışa, ozi mast:

— Şaşka ojnajmızmi? — dedi u xursandlıq blan.

— Qajnatam, — dedi Nikiforic qavaqtını salıb.

Birneca minutdan kejin men xajrlaşib ciqdim. Makkara xatin arqamdan eşikni berkitgani ciqıb, meni cimitdi-da, sekin:

— Bulutlarnı qaran, otdaj qıpqzil-əl — dedi.

Kokda birparca altın bulut.

Muallımlarımni rañçitişni tlamasdan harhaldə şuni ajtamanki, ulardan kora mirşab mengə hukumat tuzulışını qat'ijraq, kozğa korsatıbrak ajtıb berdi. Orgumcak qajerdadir oturadi va undan ciqqan „kozğa korunmajturqan ip“ butun hajatni culqajdi. Men tezdən harjerda bu ipniñ mahkam sirtmaqlarını uşlab kora-başladım.

Kecasi xoçajinnıñ xatını magazinini berkitib, meni caqirdi-da mirşab blan nma toqrida gapirişganımni bilişniñ oziga tapşirilganlığını ajtdi.

— A, xuda! — dedi u vahima blan, meniñ dokladımni tinlagandan soñ başını qmirlatib, sicqandaj u burcaktan-bu burcakka jugurabaşladı. — Usta sizdən hecnarsa soramajdimi? Unıñ ma'şuqası Nikiforicniñ oz qizi, şundaj emasmı? Unı hajdaş kerak.

Men eşik janıgə sujanib jer astıdan unga qarab turdim U „ma'şuq“ sozını nucukdir çuda savuqqanlıq blan ajtdi. Bu mengə jaqmadi. Unıñ, ustani hajdaş toqrisidaqı fikri ham ma'qul bolmadı.

— Çuda ihtijət bolıñ, — dedi u va hamavaqtda qıdaj unıñ tikilib qaraşı meni xçalat qılar edi. Bu

qaraş xuddi mendan biran narsa toqrisida soragan-
daj bolar va buni men anljajalmas edim. Mana, u
qollarini arqasiqa qilib meniñ qarşında toxtadi.

— Nega siz hamavaqt qavaqlıznı salib jurasız?

— Jaqında katta enam oldi.

Bu unga kulgili bolib tujuldi va kulib soradi:

— Şundaj deñ. Başqa hec gap joqmı? Uni çuda
jaxşı korarmidıñız?

— Joq.

Men ketdim, kecası şı'r jazdim. Şu bir satri hanuz
xatirimda.

„Siz ozıñızni oxşatmaçlı bolgan kşl emassız“.

Studentlar mumkun qadar nanvajxanaga kam ke-
lişlari kerak, degan qararqa kelindi. Ularnı kormas-
dan men ktablarda ucrajturoğan anlaşılmagan sozlarnı
soraşdan mahrum boldim va meni qziqtirğan saval-
larnı alahida daftarga jazabardim. Bir kuni carcab,
qolımda daftar, uxlab qalıbman. Usta u jazilgan sa-
vallarnı oqub, meni ujqatdı va soradi:

— Nmalar jazajatırsan? „Nega Karıbaldı korolnı
hajdamadı?“ Karıbaldı nma? Korollarnı hajdab bola-
dıñız?

Accıqlı kelib daftarnı sandıq ustıga taşladı va
sorısınıñ ustıga ciqib vajsadı.

— Abba, bu kşıga korollarnı quvuş kerak bol-
gan emış! Sen bu nijatlarnı taşla, ktaxan. Bundan
beş jilca muqaddam bundaqa ktaxanlardan ancasını
zandarma sicqan tutgandaj tutib aldı. Şundaqa. Busız
ham Nikiforic senga qziqadı. Korollarnı quvuş fik-
rinni jilqıştırib qoj.

U menga mihrıbanlık blan gapıtar, emma men

unga konlimdagidaj çavab beralmas edim, cunki u blan „xavfli mavzu'lar“ da gapirişiş man' qilinğan.

Şaharda qandajdır bir həjaçan qozqataturqan kitab qolmaqol juradi. Uni oqujdilar va bahlaşadilar. Həjvanat doqtori Lavrovdan şu kitabni tapib berişini soragan edim, u aciq va'da mermadi.

— E, unın umidida bolmañ. Əmma jaqında uni bir çajda top bolib oqulsa kerak. Men sizni oşa jerga alib baraman... — dedi.

„Uspenijev kunt“.¹ Jarim keca. Men qarañqida Lavrovniñ arqasidan Arskij majdanıdan baraman. U mendan ellik sazen camasi aldında. Majdan boş, hekim joq. Şundaj bolsa ham men „saqliq blan“ baraman. Lavrov menga şundaj maslahat bergan edi. Huştak calaman, aşula ajtaman. Ozimni mastlička salaman. Asmanda qapqara bulut xuşjaqmasliq blan juzadi. Buniñ arqasida ilas-ilas korunib altin topdaj aj jorqalajdi. Kolanka jerni qapljadi. Jerdagi kolmak suvlar kumuşdaj jaltırajdi. Arqamdan şaharnıñ qazabli guvullaş tavuşı eştiladi.

Lavrov qandajdır bir baqniñ devari janida toxtadi. Men çadallas jetib aldım. Baq ruhanij akademijanin arqasida edi. Men şaşıb-plşib unıñ arqasidan jetib bardım. Indamasdan devardan aşıb tuşdik, qalin osgan daraxtlar arasida şaxlarni şitirlatis baramız. Juzimizga suv tancilari tuşadi. Bir ujnıñ devari janida toxtab, mahkam berkitilgan derazani tiqillatdiq. Bir saqalliq kşl terazani acdi. Unıñ arqasi qarañqi va sra tavuş eştilmas edi.

---

¹ 15 nci avgustda bolaturqan bajram.

— Kim?

— Jakov Juvardi.

— Ciqinlar.

Qaranqiliqda kop k̄si barligi sezilib turar edi. K̄i-
jimlarniñ şvirlaşı, ajaq tavuşılar, basınqi jotal va
qurun-qurun gap eşıtilib turadi. Kimdir gugurt caqib
juzimga tutdi. Devar bojida, jerda k̄ştlar oturarlar edi.

— Ikkavlarin̄ xalasmi?

— Ikkavimiz.

— Derazaniñ pardasini taşlanlar. Teşikdan jariq
tuşmasin. — Kimdir çirkib dedi:

— Qandaj kallavaram bizni adam turmajturqan ujga
topladi?

— Çim!

Burcakka kickina craqca jaqib qojulqan. Uj boş,
çhazsiz. Faqat ikkita jaşik bar. Uniñ ustiga taxta qo-
julqan. Taxtada devarga qonqan jalaqda j beş k̄ş otu-
radi. Craq ham jaşikniñ ustida; jerda devar bojida
jana uc k̄ş. Derazaniñ tubida bir jgit oturadi. Jgitniñ
saclari uzun. Ozi çuda azqin va rangi aq. Şu jgit va
saqalliq k̄şidan başqalarini men tanijman. Saqalliq k̄ş
joqan tavuş blan „Bizniñ ixtilaf“ degan kitabni „men
oqujman“ dejdi. Bu kitabni „sabliq xalq erkcilari“
Plexanov jazgan.

Qaranqida divandan kimdir qicqiradi: .

— Bilamiz!

Şarajitniñ sirliligi menda jaqimli hajaçan tuqdurur
edi. Sir poezijası — en juqari poezija. Ozimni ertalabki
ibadatni əda etuci, dindar k̄şidaj sezdim va birinci
xristianlarniñ uzun maqaralarini xatirladim. Dana-dana
qilib sozlagan tavuş ujni jañqiratadi.

— Ahamijati joq, — dedi jana kimdir burcaktan turib.

Burcakda qandajdir bir mis jaltirajdi. U burungi zamanda uruş vaqtida kijilgan qalpaqni eslatadi. Bu peckanin papqaqi ekanini kejin bildim.

Ujda basinqi qavur, kim nma dejajatganini bilib bolmajdi. Menin tepamda deraza tubida oturgan kxi kulib, baland tavuş blan sorajdi:

— Oqujmizmi, joqmi?

Bu — navca, rangi zahil jgit. Hamma tek qaldi. Jalqiz oqujatqan kxinin joqan tavuşi ešitilar edi. Gurgurt janadi, papirosnin qzil coqlari korunadi. Bu, oylanib kozini qisqan jaki katta-katta acgan kšilar. nin juzlarini jaritadi.

Oquş carcataturqan daraçada uzaq boldi. Garci undagi sozlar jaqsa ham, men ešitişdan carcadim. Kimdir birdan oquşni boldi va şu andajaq qavur bolib ketdi.

— Murtad!

— Qoñquraql..

— Bu, qahramanlarnin tokkan qanlarigqa tupuriş.

— Generalov, Uljanovlarni asib oldurilgandan soñ...

Jana deraza tubida oturgan jgitnin tavuşi ešitiladi:

— Afandilar, sokuşiş orniga çiddij i'tirazni qollab bolmajdimi?

Men bahsni jaman koraman, tiñlajalmajman. Ha-jaçanlı fikrlarnin inçiq irqışlarini ta'qib qilalmaj qalaman va hamavaqt bahslaşucilarnin jalañqac xud-einliklari qaşimqa tegadi.

Deraza tubida oturgan jgit enaşib, mendan sorajdi.

— Siz nanvaj Peşkovmi? Men Fedosejev, tañşu-

vimiz kerak edi. Bu Jerda qilaturqan iş joq. Bu qavur həli-berli tugamajdi, əmma fəjdasi az. Jurin!

Men Fedosejevni çiddij bir jaşlar togaraginiñ taşkilatcisi, des eşitgan edim va unıñ zahil rangi, cuqur kozlari menga jaqdi.

Dalada ketajatis mendan işcilar arasida tanişlarım bar-joqliqini, nma oqujatqanımnı, qanca boş vaqtim barlıgını sorab, soz arasida dedi:

— Nanvajxanalarını eşitgan edim. Şunisi qziqki, şundaj arziyas narsa blan maşqul bolasiz, nma keragi bar unıñ?

Birmunca vaqtdan berli ozim ham bunıñ menga keraksizligini sezib jurar edim, şuni ajtdim. Meniñ sozim uni quvantirdi. Qolımnı mahkam qisib kuldi-da, bir kundan soñ uc haftalı safarga ketajatganlıgını va qajerda ucraşuvimizni kelgandan soñ ajtuvını bildirdi.

Nanvajxananıñ işi çuda jaxşı, oz işim esa çuda jaman edi. Janı nanvajxanaga kocdim. Meniñ vazifalarım jana ham kopajib ketdi. Men, ham nanvajxanada işləjman, ham uşma--uj akademija va „aşlada qizlar instituti“ ga bulka taşijman. Qizlar meniñ savatımdan jaqliq bulkalarnı tanlav alib, kopınca cıajlı qaqaqqa jazilgan xatlar berişadi. Bu, balalarca egribugri jazilgan xatlarda uşat, şarmanda gıplar boladi. Bu xuşcaqcaq, ojnaqlı kozlı qizlar atrafımnı qurşab, bulkalarnı tanlaşganda men ozımnı allaqandaj his qılaman va ularga qarab, menga bundaj uşat, balki ma'nasını ozi ham bilmagan sozlarnı qajisı jazışını bilişga trışaman-da, iflas „juparış“ uşlarını xatirlav ojlaıjman:

— Naxat „kozga korunmajturqan ip“ oşa uşlardan bu jergaca ham kelsa?

†ola kokrakli, joqan kakilli bir qiz meni jolakda toxtatdi va şaşib:

— Agar şu xatni korsatilgan adresga eltsan, on tjin beraman, — dedi.

Uniñ qapqara kozlari çiqqa jaşga toldi. U labini qattiq tişlab, menga qarar edi. Juz va qulaqlari qip-qzarib ketdi. Beraturqan on tjinini almaj, xatni aldim-da, uni sud palatasi a'zasiniñ oqli — navca, juzida silliq qzili bolgan bir studentga tapşirdim. U inda-damasdan ojlab, jarim som caqa sanadi-da, menga uzatdi. Men almagan edim, u contagiga saldi. Əmma pul contagiga tuşmaj jerga sacildi.

Sacilib harjanga jumalab ketajatgan caqalarqa qarab u qolini bir-biriga şundaj işqadiki, barmaq boqunlari qirsillab ketdi va aqir nafas alib:

— Nma qilaj? Xajr, saq bol! Men ojlab koruşim kerak... — dedi.

U nma ojlab tapganini bilmajman. Əmma qizqa çuda rahmim keldi. Arada kop vaqt otmaj qiz Institutda korunmaj qaldi. Arada on beş jil otgandan son men uni Qrimdaqi gimnazijalarniñ birida ucratdim. U muallima ekan. Ozi sil. Dunjadagi hamma narsa toqrisida turmuş tahqir etgan kşidaj qazab blan gapi-rar edi.

Bulkalarni taşib bolganimdan kejin jataman. Jarim kecaga barganda magazinga jaqliq bulkalar jetkizib beruv ucun kecalari nanvajxanada işlajman. Bulka magazini şahar teatrusiñ janida. Teatr tugagandan kejin xalq biznikiga bulka jegani kiradi. Kejin men tartib satilaturqan va fransuzca bulka ucun xamir qojaman. On beş-jgirma put xamir qojuş asan iş emas.

Jana ikki-uc saat uxlab, jana bulka taşigani tura-man.

Har kuni ahval şu.

Meni „aqlililiq, neklik, mangulik“ saciş xahişi oz cangaliga alib, koz acirgani qojmas edi. Men kopci-likka aralaşaturqan kşi bolib, şaqdamliq blan sozlaj- alaturqan edim. Meniñ xajalimni sarguzaşt va ktavda oquqanlarim qozqatdi. Kundalik turmuşda bolgan faktlardan çuda qziq vaqialar vuçudga keltiriş meniñ ucuñ çuda asan bolib, bu vaqialarniñ اساسida „kozga korunmajturqan ip“ ilan izi bolib jatar edi. Men Kris- tovnikov va Alofuzov fabrikalariniñ işçilaridan birmun- castni tanir edim. Ajniqsa toquci cal Nikita Rubsov menga jaqin edi. Bu cal Rosijadagi hamma toquma- ciliq fabrikalarida dejarlik işlagan, tinmas aqli bir kşi edi.

— Men jer juzida ellik jetti jildan berli juraman, Aleksijim. Sen jaşsan, çgar, jañi adamsan! — der edi u basinqi tavuş blan va kulib.

Koziga qara kozajnak taqqan. Kozajnaginiñ sapini ozi misdan jasagan. Qanşari va qulaqlariniñ arqasida bu mis simniñ kok izi qalqan. U saqalini qirib, jal- qiz azgina mojlaş va astki labida çindaj aq saqal qaldirqani ucuñ unga hamkarlari „nemis“ deb at qoj- qanlar. U orta bojli, keñ kokrakli, cehrası aciğ bolsa ham ozi qamli.

— At ojunni jaxşi koraman, — der edi u tepakal, qu- dur başini sol jelkasiga qojib, — at, hajvanlarni şun- daj orgatişadi-ə? Kşiga tasalli beradi. Hajvanga qarab ojlaşman: demak kşilarga ham aqıdan fajdalanişni orgatsa bolar ekan. At ojuncilar hajvanlarni qand

blan ozlariga ram qiladilar. Bizku qandni baqqaldan satib alişga iqtidarlımız. Bizniñ aqzimizqa emas, qal-bimizqa qand kerak. Bu qand — jaxşı sozdir. Demak, jgit, jaxşı soz blan iş korus kerak ekan. Bizniñ aramizda bolganca tajaq blan iş korus bolmas ekan. Toqrimi?

Uniñ ozi kşilar blan jaxşı, şrin muamilada bolmas, ular blan jarım haqaratamız, mazax tarzida sozlaşar edi. Bahslaşğanda esa, qarşisidaqi kşini rançittışga trişib, ozinikini maqullab qicqiradi. Men u blan pivoxanada tanışdim. Uni uruşmaqci bolib bir-ikki muşt tuşurgan edilar, şu vaqtda men uni hmaja qilib, alib ciqib ketdim.

— Jaman uruşdimi? — deb soradim men qaraqıda kuzniñ majdalab jaqib turgan jamqiri astida barajatis.

— Şu uruş ham uruşmi? — dedi u parvasizlik blan, — toxta, sen nega meni sizlajsan?

Biz mana şundaj tanışdik. Avvallari u harxil qaciriqlar qilib mendan kular edi, əmma men „kozga korunmajturqan ip“ niñ turmuşimizda qandaj rol ojnaganini ajtib berganimdan soñ u ojlanib:

— Sen ahmaq emassan, joq! Həli sen-ə? — dedi va şundan soñ menga jaxşı muamilada bolabaşladı. Hatta ismimni taqajtmaz edi.

— Seniñ fikrlarin, çgargoşam Aleksej, çuvaldiz, toqri fikrlar, faqat senga heckim işanmajdi, fajdasiz.

— Siz işanasizmi?

— Men kaltadum, darsadar it. Xalq esa baqlab qojulqan itlardan ibarat, hammasiniñ ham dumida tkanagi bar. Xatiniari, balalari, garmonlari, kaluşları bar. Harbir it oz ujasini jaxşı koradi. İşanmajdilar,

Biznin Morozovnin fabrikasida şunday iş boldi, kim aldin barsa peşanasiga uruşadi.

U Kristovnikov fabrikasinin işçisi Şapoşnikov blan tanışandan soñ birqadar başqacaraq sozlaşbaşadi. İnçilnin muxlisi sil Jakov xudaga munkir boluşı blan uni hajran qaldirdi. Jakov atrafga crigan opkasinin qanini tufıaj-tufıaj isbat qilar edi.

— Birincidan men mutlaqa „alla qjafatida, allaga oxşab“ Jaratılmaganman. Men hecnarsa bilmajman. Hecnarsa qolımdan kelmajdi. Jaman adamman, jaman. İkkincidan menin qandaj qijin kun kecirajatganımnı xuda bilmajdi. Jaki bilsa ham jardam berişdan açiz jaki jardam beralsa ham ozi xahlamajdi. Ucincidan xuda harnarsadan baxabar, harnarsaga qadir; şafqatlı emas. Çonraq qilib ajtganda u joq. Bu ojlab cıqarılqan narsa, hamma narsa butun hajat ojlab cıqarılqan. Braq meni alday almajsan.

Rubsov hajran bolganidan tek qaldi. Kejin qazabdan kokarib ketdi-da, sokuşabaşladı. Jakov inçildan bir-ikki ajatni ajtib, uni quralsizlantirdi va indamaj qunuşib ojlanışga maçbur qildi.

Şapoşnikov gapırar ekan, kşi qorqaturqan qjafaqa kiradi.

Unin juzi buqđaj, rañ nazik, sacları lolinikidaj çinçalak, kokargan labları arasidan borinikiga oxşagan tiş korunib turadi. Unin qara kozları Jakovnin juziga tikilganica qaldi va bu aqır, quvvatlı ngahga turuş beriş qijin edi. Bu qaraş menga manjak blan aqırılqan bemarnin kozlarını eslata li.

Men blan Jakovnikidan c qib kelajatis Rubsov qavaqini salib dedi:

— Menin aldimda xudaga qarşı gapirmas edilar. Buni men hecqacan eşitganim joq. Harqandaj sozni eşitdim, əmma bundajini eşitmadim. Bu adam albatta jer juzinin adami emas. Qizqanaman. Haddan taşqari qizisi ketgan... Qziq, ukam, çuda qziq.

U Jakov blan çuda tezda buradarana jaqin alaçada bolib ketdi va nucukdir qajnar, hajaçan icida bolar edi.

— Şundaj,— der edi u kulumsirab,— demak xuda bekar qilindi? Hm, padşah toqrisida meni oz fikrim bar, azizim: menga padşah xalal bermajdi. Gap padşahnda emas, xoçajinlarda. Men harqandaj padşah blan kelişalaman, hatta Ivan Groznoj bolsa ham məjli. Otur, padşahlik qilaver, əmma faqat xoçajinlarnin ixtjarini menga berib qoj. Mana şuni bersaq seni altin zançirlar blan taxtga baqlab qojaman, senga siqinaman...

„Padşah — aclik“ni oqub u:

— Hammāsi toqri,— dedi.

Litografijada basilgan kitabcani birinci korib mendan soradi:

— Buni senga kim jazib verdi? Jaxşi jazar ekan. Sen unga rahmat degin.

Rubsov birnarsani bilişga qattiq intilar edi. Şapoşnikovnin xuda toqrisidaqi gaplariga çuda diqqat blan qulaq saladı, meniñ kitablar toqrisidaqi gaplarimni saatlab eşitadi va başini arqaqa taşlab, kekirtagini ciqarib, zavq qilib kuladi:

— Açajib narsa. Kşinin fahmi-farasati açajib.

Unin ozi araq oqur — aqriq kozlari xalal berar edi. Əmma u ham kop narsa biladi va bu blan meni kopinça hajran qaldirar edi.

— Nemislarning adatdan tashqari aqlli boʻlgan bir duradgarlari bar, uni korolning ozi maslahatga caqiradi. Suruštirib bilsamki, soz Bebel toqrisida barar ekan.

— Siz buni qandaj bildiniz?

— Bildim-da,— dedi u cincalaqi blan qurri bashingi qashlab.

Turmuşning aqir bulqanciliqliqi Şapoşnikovni band qilmas, u xudani tahqirlaş, ruhanilarni masxara qilish blan avara, ajniqsa monaxlarga taqati joq.

Bir kuni Rubsov undan dostlarca soradi:

— Xoş, Jakov, haman şu xudaga qarşi qicqirqanini-qicqirqanmi?

U jana qazablanibraq qicqirdi:

— Menga xalal beraturqan bundan başqa nma bar? Men jgirma jilga jaqin xudaga işandim. Undan qorqib umr kecirdim, cdadim. Bahslaşib bolmajdi, hamma narsa aldan belgilanib qojulqan. Bandda jaşadim. Inçilni oqub bilsamki, hammasi jalqan, ojlab ciqarilqan ekan, Nikita.

Xuddi „kozga korunmajturqan ip“ ni uzajatgandaj qollarini paxsa qilib jiqlamsiradi:

— Mana şuning arqasida açalimdan ilgari olaman.

Meni jana birneca açajib aşnalarim bar edi. Men tez-tez Semjonovning nanvajxanasiga—eski ortaqlarimning aldiga barib turaman. Ular meni sevinib qarşi aladilar va gapimga maraq blan qulaq saladilar. Əmma Rubsov admiral slabodkasida, Şapoşnikov tatar slabodkasida, Kavanning narigi jaqida, uzaqda turadi. Ikkavining arasi beş caqirimca keladi. Men ularni kam koraman. Meniñ aldimga kelib bolmajdi, cunki

mihmanlarni qabul qilqani çaj joq. Bundan taşqari janı usta harbij xizmatdan boşagan bir soldat bolib zandarma blan tanış edi. Zandarma idarasi bizga qoşni bolib, uluqsfat „kok mundirlar“ devar aşib biznikiga tuşarlar, polkovnik Gangardt ucun bulka va ozlariga nan alişar edi. Bundan başqa menga „unca ham kşilarga asilmaslik“ ni maslahat berişgan. Bu, nanvajxanaga artıqca diqqatni çals qilmasliq ucun zarar edi.

Kordimki, işim ma'nasizlanajatir, kşilar işniñ ba-rişi blan hesablaşmasdan kopinca kassadan kop pul aladilar-da ba'zan un algani pul bolmajdi. Derenkov saqalini slab, kulumsirav:

— Bu işdan sinamiz,— der edi.

U ham jaman kun koradi, sariq, çingalak sacılı Nastja ham badçahl, muşukdaj pixillab, otkur, kujduruci kok kozi blan hammaga, hamma jaqqa qarav „boş jurmajdi“.

U, xuddi kormagandaj Andrejga qarav juradi, Andrej esa bir gunah qilib qoşqandaj unga jol beradida, kulumsirav xorsunadi.

Ba'zan u menga arz qiladi:

— Hammasi işga çiddij qaramajdi. Hamma pulni alişadi, əmma manfaat joq. Ozimga jarim duzina pajpaq algan edim, hammasi birdan joqaldi.

Pajpaq toqrisidaqlı gap kulaturqan, əmma men bu şkastanafs, tama'siz adamnıñ fajdali iş qilişqa qandaj urunajatganlıgini korib kulmadim. Atrafdagilar esa bunga andişasizlik blan muamila qiladilar. İşni buzadilar. Derenkov ozi xizmat qilajatqan kşilardan minnatdarlik tama' qilmas, əmma ular tamanidan diq-

qat va dostlarca muamila kutsa ham, buni ucratmas edi. Unin ailasi esa tezda buzulib ketdi: atası xuda-çoşlik arqasında sekin-sekin aqıdan azabaşladı. Ukasi icaturqan, qızlar blan juraturqan bolib ketdi. Sınlisi ozini beganadaj tutar edi. U sariq student blan biran kar-hal qilib qojdi şekilik. Men unin jiqıdan qavaq-lari şişganini sezabaşladim va studentni çuda jaman kordim.

Nazarimda men Derenkovniñ Marijasini jaxşı kor-gandaj bolar edim. Şunındaj magazinimizda nan sata-turqan Nadezda Şcerbatovaga ham xuştar edim. U xuşmuamila, crajli lablari daim kulib turaturqan bir qiz. Men umuman aşıq edim. Jaşım, tabiatım va tur-muşimniñ cgallıgı xatin-qızlarqa jaqınlaşuvni tälüb qılar, bu meniñ ucun erta emas, balki keciktirilgan edi. Menga xatınlarnıñ şrin sozi jaki, hec bolmasa ularniñ dostana diqqatlari zarur edi. Tos-topalan ta-assuratlar icıda bir-biriga baqlıq bolmagan fikrlarni açratuvim va ozim toqrida acıq gapiruvim ke-rak edi.

Ortaqlarım joq. Menga „işlanuvi lazim bolgan material“ deb qaraqan kşilar menda ozlariga nisba-tan muhabbat qozqatmaslar, acıqlıqqa da'vat qilmaslar edi. Men ularni qziqtirmaqan narsalar toqrisida ga-pirabaşlasam, ular menga:

— Qojin buni! — dejdilar.

Gorij Pletnovni qamaqqa alinib, Peterburgga „Kristi“ ga jubarilgan. Bu xabarni menga Nikiforic ertalab kocada ajtdi. U meniñ qarşımđan ojlanib, xuddi paraddan kelajatgandaj tantana blan, medalla-rini şaldiratis qadam taşlab kelar ekan, şapkasini

kotardi va indamasdan janimdan otib ketdi-da, darhal toxtab âr qamda turib çahlli tavuş blan dedi:

— Keca kecase Gurij Aleksandrovic qamaqqa alindi...

Qol siltadi va arqasiqa qarab sekln dedi:

— Naxud boldi.

Unin makrll kozlarida jaş ajlangandaj tujular edi.

Pletnov qamaqqa alinişini ozi kutganini bilar edim. Bu toqrida unin ozi menga gapirib „sen ham, Rubsov ham bundan soñ men blan ucraşmanlar“ degan edi. U, Rubsov blan ham mendaj qalın edi.

Nikiforic ajaq astiga qarab xafalik blan soradi:

— Nega meniñ aldimga kelmajsan?

Kecqurun aldiga bardim. U hazirgina ujqidan turib korpa ustida kvas icib oturar, xatini esa deraza janida rukcajib oturib şim jamar edi.

— Şundaj qilib, qamaqqa alindi-da,— dedi Nikiforic çun basgan kokragini qaşlab, menga ojli qarab,— qamaqqa alindi. Unin ujidan padşahga qarşı varaqalar jazış ucun bojaq qajnatilqan qazan tapildi.

Jerga tupurib, xatinga qarab qicqirdi:

— Ber şimni!

— Hazir,— dedi u, başini kotarmasdan.

— Unga rahmi kelib jilqlajdi,— dedi u kozi blan xatinga işara qilib,— meniñ ham rahmim keladi. Padşahga qarşı student nma ham qilalar edi?

U kijinajattib:

— Men taşqariqa ciqib hazir kelaman... Samavar qoj,— dedi.

Xatin derazaga qarab tek oturar edi. U eşikdan ciqişi blan xatini darrav eşikka taman ogurildi-da, unin arqasidan muştini oqtalib:

— Hu, olaksa call! — dedi.

Jiqidan uning juzi şışınqaraqan, cap kozninq qavaqi kokarib jumulajazgan. Irqib ornidan turdi-da, peckaninq janiga keldi va samavarga eñaşib sekin:

— Aldajman men uni. Şundaj aldajmanki, uvullajdi! Boridaj uvullajdi. Sen uning soziga işanma, biranta soziga ham işanma! U seni tutib aladi. Jalqan ajtadi. Uning heckimga rahmi kelmajdi. U sizlar toq-rilarındaqi gaplarning hammasini biladi. Şu bilan trik-cilik qiladi. Kşilarni tutuş uning avi.

U mening jaqinimqa kelib sekin pcirladi:

— Sen meni erkalatsan edi. Nma deding?

Bu xatin menga jaqmadi. Əmma u menga şundaj qazabli, otkur dard bilan qaradiki, men uni qucaqlab, tozigan jaqliq saclarini sladim.

— Endi kimni ta'qib qilib juribdi.

— Baliq bazari kocasida musafirxanada turaturqan biravni.

— Ismini bilmajsanmi?..

U kulib:

— Mendan nma soraganingni unga ajtaman, Xop... Gorijniku, turmaga tiqdi... — dedi va irqib turib peckaninq aldiga bardı.

Nikiforic bir şışa araq, nan, murabba alib keldi. Caj icgani oturdik. Marina mening janimda oturib menga qarar va mihribancilik qilari edi. Eri esa menga nasihat qiladi:

— Kozga korunmajturqan ip juraklarda, sujaklarda, qani unga azijat jetkizib korci! Uzci! Padşah— xalqqa xuda.

Birdaniga soradi:

— Mana sen kitabni kop oqujsan. Inçil oqudinmi? Xoş, seninça qalaj, hammasi toqrimi?

— Bilmajman.

— Menimca artiqca jerlari ham var, az emas. Masalan gadajlar toqrisida: mas'ud gadajlar — bular qandaj saadatli? Mana şu andak behudarak gap, umuman kambaqallar toqrisida ajtilgan gaplarniñ kopini anlav bolmajdi. Kambaqalni kambaqallanqandan açratuv kerak. Kambaqal — jaman degan soz. Kim kambaqallaşsa, balki u baxtsiz boladi. Şundaj muhakama qiluv kerak. Bu jaxşiraq.

— Nega?

U menga bir narsa kutgandaj qarav indamadi. Kejin aniq-anıq qilib sozladi. Bu unıñ mijasida pişqitirilqan tikrlar bolsa kerak edi:

— Inçilda muruvat, şafqat kop, əmma bu muruvat-şafqat zararlı narsa. Men şundaj dev ojlajman. Muruvat, şafqat keraksiz, hatta zararlı bolgan kşilar ucun katta-katta ciqimlar tələv qiladi. Daril'açizin, turma, çinnixanalar. Saqlam, quvvatlı kşilarga jardam beruv kerakki, ular kuclarini behudaga sarf qilmasinlar. Biz esa kucsizlarga jardam beramiz. Kucsizni kuclı qilib boladimi? Bu artiqca işdan kuclilar kucsizlanadilar. Kucsizlar esa ularniñ jelkalarıda kun koradi'ar. Mana şu blan şuqullanuv kerak. Kop narsalarını qajtadan ojlab korus kerak boladi. Turmuş allaqacan inçildan juz ogurganini anlav lazim. Turmuşniñ oz joli var. Mana, kordinni, Pletnov nmanıñ arqasida halak boldi. Muruvat, şafqat arqasida halak boldi. Gadajlarga xajr qilamiz, studentlar halak boldilar. Bunıñ qajeri aqlıqa toqri ke'adi?

Bu fikrlarni men ilgari eşitgan bo'lsam ham buni-
daj qaltis şaklda eşitmagan edim. Bular adatda oylanil-
ganca emas, artiq daraçada sabit va kenrak tarqal-
qan edi. Jetti jil otgandan soñ Nittşe toqrisida oqub,
Qazan şahar mirşabiniñ falsafasini çuda aciç-jaric xat-
tirladim. Soz kelganda şuni ham aytib qojaj: men
ilgari turmuşda, eşitmaganim gaplar ktablarda çuda
kam uclar edi.

„Adam avcisi“ — cal har gapiniñ axirida patnfs-
niñ cetiga toq elib urib qojadi. Uniñ trişgan juzida
sra kulgi asari joç. U menga emas, kşiniñ aksi ko-
runaturqan samavarga qarajdi.

— Baraturqan vaqtinç bolib qaldi, — dedi xatni
unga ikki marta. U çavab bermadi va oziniñ fikr-
larini sixga tizgandaj tizar edi. Birdan kutmaganim
vaçtda gap başqa janç izdan ketdi.

— Sen aqli jgitsan. Savadli. Naxat sen navvaj-
likni ozinga ep korsanç? Padşah hukumatiga xizmat
qilsan bundan koprak pul tapaalar edinç...

Uniñ soziga qulaq berar ekanman, ozim, Baliq ba-
zari kocasidagi menga tanış bolmagan kşilarni Niki-
foric ta'qib qilib jurgani toqrisida ularga qandaj xabar-
dar qillşni ojlar edim. U jerdagi musafirxanada jaçinda
Jalutorovskijdan surgundan qajtqan Sergej Somov
turar edi. Bu kşi toqrisida kop qziç sozlar eşitganman.

— Aqli kşilar, masalan asalari jaci cumaliga
oxşab top bolib jaşaşlari kerak. Padşah davlati...

— Qara, saat toqquz boldi, — dedi xatini.

— Abba!

Nikiforic ornidan turib mundiriniñ tugmalarini
saldi.

— Xajr, məjli, izvaşda baraman. Xajr uka, kelib tur, tartinma.

Ujidan cliqib ketajatib ozimga „bundan son hec qacan Nikiforicqə „mihman“ bolmajman“ dedim. Bu cal garci açajib adam bolsa hain undan konlim qaldi. Uni muruvat toqrisidaqi sozlari menda qattiq hajaçan qozqatdi va mijamda cuqur iz qaldirdi. Men bunda qandajdir haqiqat sezaman, əmma uniñ manbai politsija bolgani ələm qilar edi.

Bu mavzu'da kop bahs-munazaralar bolar edi, bu-lardan ajnıqsa bittasi menda hajaçan qozqatqan.

Şaharda bir „tolstojci“ pajda boldi. Bundaj kşini birinci ucratuvim edi. Ozi navca, tamirlari cliqqan juzi jumalaq, saqali qara, eckisaqaliqqa oxşagan, lablari zançinikidaj qalin. U bukcajgan, jerga qarajdi. Əmma harzaman tepakal başini siltib kotaradi-da, jaşlanib turgan, otkur kozlari blan qarab, goja ngahi tuşgan narsani kujduradi. Uniñ kozlarida qandajdir bir duş-manlik alavi janadi. Professorlardan biriniñ huçrasida u blan suhbat quruldi. Bu suhbatda jaşlar kop bolib, ularniñ icida Bagoslavija magistri, qara ipak kijim kijgan inicka, çikkak, bir popca ham var edi. Kijgan kijimi u-niñ aqiş, crajli, kulib turgan juzini çuda jaxşı korsatar edi.

Tolstojci inçilniñ bujuk haqiqatlari abadij mus-tahkam ekani toqrisida uzaq sozladi. Uniñ tavuşi ba-sinqi, çumlalari qisqa, əmma keskin edi. Bu sozlarda haqiqij i'tiqad kucl sezilib turadi. U sozlaganda çun başgan sol qolini harakatlantirib, gapini maquillar, oñ qoli esa contagida.

— Aktjor, — dedi burcakda meniñ janımda tur-gan kşl.

— Teatrdagica sozlajdi...

Men bundan kop ham ilgari emas, Drepnernin bol-sa kerak, katolitsizmnin fanga qarşi kuraşi toqrisida-qi kitabini oquqan edim va nazarimda bu gapirajatan kşi alamni muhabbat kuci blan qutqarişqa sid-qidil blan işangan, kşilarga şafqat juzasidan ularnin başlarini kesişga, otda kujdurişga tajjar bolgan kşilardan biriga oxşar edi.

Unin ustida jenlari keñ aq kojlak. Unin ustidan qandajdir kulrañ avraton kijgan. Bu ham uni başqalardan aqratar edi. U nasihatinin axirida qlcqirdi:

— Şundaj qilib, nma boldi endi. Isani dejsizlar-mi, Darvinni?

U, bu savalni jaşlar oturgan burcakka qarab, goja taşdaj taşladi. Bu jerda oturgan jgit va qizlar unga vahma va quvanc blan qaraşar edi. Aft dan unin sozi jaşlarni hajran qaldirdi. Kşilar jerga qarab ojlanib indamasdan oturar edilar. U hammaga bir-bir qarab ciqdi-da, qattiq qilib dedi:

— Bu bir biriga başdan teskari, kelişalmajturqan narsani jalqiz mudahinlargina keliş irişga urunadilar. Bundaj kşilar ikkavini qoşib, şarmandalarca ozlarini ozlari aldajdilar. Jalqan blan kşilarni joldan azdiradilar...

Popca ornidan turdi, keñ jenlarini jiqiştirib salmaqlab, zaharli mulazimat va ozini past aluci tabasum flan soz başladi:

— Siz mudahinlar toqrisidaqi vulgar fikrni quvvatlajsiz şekilik. U qopaloqina emas, butunlaj janliş...

U mudahinlar Iuda xalqinin vasijatlarini cin va

xjanatsiz saqlavcilar ekanligi, xalq bular bilan unın duşmaniga qarşı cıqqanlıqlarını isbat qılışqa kırışdı. Men hajran boldim.

— Masalan, İosif Flavijanın asarlarını oqunız...

Tolstoıci irqib ornıdan turdı va aftını buruştırıb qıcqırdı:

— Xalqlar hazır ham ozlarının duşmanları bilan birlikde dostlarına qarşı baradılar. Xalqlar oz ixtijarları bilan barmajdılar, ularnı hajdav alıb baradılar, zorladılar. Sızın Flavijanız menga nma?

Popca va başqalar bahsınin esasij mavzuını çuda majdalab juvaradılar, barıb-barıb joqaldı.

— Haqiqat — muhabbatdır! — dedi tolstoıci. Unın kozlarında duşmanlık va haqarat oıl ucqunlanar edi.

Bolajatgan sozlar meni eltdi. Bu sozlarnın ma'nasını ilib alalmas edim. Ajaq astımdagi jer soz qujuni icida lapanlajatgandaj, jer juzida mendan başqa ahmaqraq, behudaraq kşı joqdir, deb ojlar edim.

Tolstoıci bolsa terini ertib qıcqırar edi:

— Jalqan gapırmasslık ucun siz inçil'ni bir jaqqa jıqıştırıb qojın, unı unutın. Isanı ikkinci marta mixlab qojın,¹ bu jaxşıraq boladı!

Menin qarşında şundaj bir saval kondalan turar edi: qandaj boldi endi? Hajat jer juzida baxt ucun daimij kuraşdan ibarat bolsa — şafqat va muhabbat bu kuraşnın muvaffaqijatiqa jalqız xalalgına beradi-da?

Men, tolstoıcinin familijasını bildim — Klopskiy ekan. Turarçajını ham bilib, ikkinci kuni aldiga bardim. U ikkita pomeşçik qızların uılarında turar ekan

¹ Diniy ktablarda Isanı ikki qolıdan tartılıb ikki jaqqa mixlanıb qojulqanı toqrisida afsana bar.

Barganimda, u, şu qizlar bilan baqda katta daraxtnin sajasida stul qojib oturişgan ekan. Aq şim, aq kol-lak kijgan, jaqa tugmasi salinmagan, çun basgan kok-ragi korunib turardi. Bu adam navca, ariq bolib, ha-qiqatqa undavei Apostol toqrisidaqi tasavvurimga çuda toqri kelar edi.

U kumuş qaşiqca bilan sutli malina jer, ta'mini tatib jutar, qalin lablarini capillatar va harsafar juttib bolgandan kejin muşuknikidaj jakka dukka mojlavida qalqan sut tamcilarini puflav, ucurar edi. Qizlardan biri unin xizmatini qilib, stul janida tikka turar, ik-kincisi esa daraxtga sujanib, qollarini kokragiga qojib, caqli, hararatli asmanga qarar edi. Ikkavi ham jenil neparman randagi kijim kijgan va açratib bolmaslik daraçada ikkavi bir-biriga oxşar edi.

U men bilan, muhabbatnin içadij kuci, kşi oz'qal-bida bu hisni osturişi kerak ekani, şu sezgi „kşini alamnin ruhi bilan, uvalib hajatga cacilgan muhabbat bilan baqlaquci jəgana sezgi ekani toqrisida çuda jaxşi va koñul qojib sozlaşdi.

— Kşini jalqiz şu blangina baqlaş mumkundir! Sevmasdan hajatni anlaş mumkun emas. Hajatnin qan-nuni — kuraş, deganlar — korlar, halak boluşga mah-kum bolgan kşilardir. Otni ot jenalmajdi. Şunindaj javuzlikni — javuzlik kuci bilan jenib bolmajdi!

Əmma qizlar qucaqlaşib baqnin toriga ketgandan kejin, bu kşi ularnin arqasidan sincilav qarav so-radi:

— Sen kim bolasan?

Menin sozimni eştib bolib, stolni barmaqi bilan cala-cala, kşinin harqajerda ham kşi ekanligi, hajatda

ornini almashtirishga emas, qalbini kshilarga muhabbat ruhida tarbijalashga trişuv kerakligi haqida sozlab ketdi.

— Kxi qanca pastda bolsa, u şunca hajatniñ haqiqatiqa, uniñ muqaddas hikmatlariga jaqin boladi...

Bu „muqaddas hikmat“ blan uniñ aşna ekaniga men bir qadar şubhalandim, əmma u men blan oturis diqqat bolganligini sezib indamadim. U menga bezdiruci nazar blan qaradi. Esnadi, qollarini vojniqa qojdi, ajaqlarini uzatdi va carcagandaj kozlarini jumdi-da xuddi sandiraqlaqandaj dedi:

— Muhabbatga taslim boluş... Hajat qanuni...

Bir cocib tuşdi-da, kozini acib menga qaradi:

— Nma? Men carcabman, afv et.

Jana kozini jumdi va xuddi bir jeri aqriqandaj tişini qisdi. Pastki labi asildi, juqarisi kotarildi. Sirak, kokumtil mojlabi tip-tikka boldi.

Men unga nisbatan adavat sezgisi va bu adamni cin koñul blan sozlaşiga cucmal şubhaga tuşib cıqib ketdim.

Birneca kundan soñ ilgaridan menga tanış bolgan vojdaq, icaturqan bir dotsentga bulka alib kelib jana Klopskijni kordim. U kecası uxlamagan bolsa kerak, juzidan kul jaqiladi. Kozlari qzarqan va kopcigan. Nazarimga mast korundi. Jumalaq, joqanqina dotsent olgundaj mast, icki kojlak-iştanda, qolida papiros, tartıbsız ravişda turgan kursilar astida pivo şişalari. Dotsent tebranib oturis qicqiradi:

— Şaf-qat...

Klopskij qazav blan baqiradi;

— Şafqat joq! Biz muhabbatdan crijmiz jakt muhabbat ucun kuraşda jancilamiz. Baribir: biz olumga mahkummiz...

U meni jelkamdan uşlab, ujga alib kirdi va dot-sentga:

— Mana, bundan sora, unga nma kerak? Sora: kşilarga muhabbat qojuşi kerakmi? — dedi.

Unisi menga jaşli kozi blan qaradi-da, kuldi:

— Bu nanvaj. Undan meniñ qarzim var.

Qolini contagiga salib gindirakladi. Contagidan kalitni alib, menga uzatdi.

— Mana, nma bolsa all

Əmma tolstojci kalitni undan alib, menga qoli blan işara qildi:

— Bar, keşin alasan!

Mendan alğan bulkani burcakdagidivan ustiga irqitdi.

U meni tanimadi, çuda koñlimdagidaj boldi. Ciqib ketdim. Muhabbatdan oluş toqrisidaql unin gapı qulaqimda qaldi. Bu adamdan koñlim savudı.

Aradan uzaq vaqt otmaj eşişam tolstojci ozi turğan ujnıñ egasi bolğan qızlardan biriga, oşa kunnıñ ozida ikkincisiga ham muhabbat izhar qilibdir. Apasınıl şadliklerini ozara boluşğanlarida bu şadlik aşıqqa qarşı qazabqa ajlangan. Ular xizmatkarlariga „muhabbatga da'vat qiluciqa ajt, tezdən bu jerdan joqalsın“ dejişibdir, tolstojci şaharda korunmaj qaldi.

Kşilar turmuşida muhabbat va şafqatniñ ahamijati masalasi (qorquncli va murakkab masala) avval başida meniñ qarşımqa belgisiz, əmma qalbmında keskin muxalafat hissi şaklida, soñdan esa aciq-anıq sozlar şaklida bolib turdi:

— Muhabbatnin roli qandaj?

Men oquqan kitablarnin hammasi xristianlik, insā-nijatparvarlik idejalari, kşilarga rahm juzasidan jiq-laş blan tolğan edi. Şu vaqtlarda men bilğan en jaxşı kşilar ham bu toqrida ustalik blan, ataşin qilib soz-lar edilar.

Men bevasita muraqiba qilqan narsalar hammasi dejarlik kşilarga rahm qilişqa mutlaqa jat bolib ciq-di. Turmuş meniñ qarşimda duşmanlik va ajavsizlik-nin ceksiz sulalasi, hecnarsaga jaramagan narsalarga ega boluş ucun muttasil kuraş tarzida korundi. Men-ga faqat kitab kerak, başqa hammasi meniñ ucun aha-mijetsiz edi.

Barca bu izvaşcilar, qaravullar, işcilar, cinovniklar va savdagarlarnin mendaj jaşamaganliklerini, men jaxşı korgan kşilarnin ham muddaalari bu bolmaj, ular ozlari tlagan jaqqa barmajatganliklerini anlaş ucun kocaga ciqib bir saatgagina darvaza aldida oturiş kfaja edi. Men hurmat qilqan, men işangan kşilar tanha jat, kopcilik arasida artiqca, cumalidaj ivirsibiflaslik, ajjarlik blan kun korucilarga. Bu hajat menga butun vuçudi blan ahmaqana, olgundaj zeriktira-turqan bolib korunar edi. Şafqatli, muhabbatli kşilar sozdagina şundaj bolib, amalda turmuşnin umumij tavisbiga itaat qilqanliqlarini kop korar edim.

Menga çuda qijn edi.

Safradan sarqajqan hajvanat doqtori Lavrov bir kuni entika-entika menga dedi:

— Rahmsizlikni şu daraçaga jetkiziş kerakki, kşil-
lar undan bezar bolsinlar, mana şu la'nati kuzdaj
hammanin çaniga teksin!

Kuz erta keldi. Serjamqit, savuq; kasallik, özini-özi öldürüş serav. Lavrov safranlıq boqib öldürüşini kutib oturmağ zahar icdi.

— Hajvanlarni davalav, hajvandaj oldi! — Unin olugini özi turgan ujnıñ xoçajini ariq, taqvadar, həlim bozi materiniñ hamma akafistlarini jad bilaturqan, maşinaci Medinkov kuzatdı. U balalari — Jetti yaşar qizi va gimnazijada oqujturqan on bir yaşar oqlini qajış blan, xatiniñi esa bambuk tajaq blan urar va şkatat qilar edi:

— Mirovoj sudja bu sistemani xtajlardan organgan-sen! — deş meni çazaga mustahiq qildi. Men umrimda xtajni korgan emasman. Unin suratinigina korganman.

Unin işçilaridan „Dunkanıñ“ eri deş laqav qojulqan, egri ajaqli bir kşi öziniñ xoçajini toqrisida bundaj der edi:

— Men taqvadar, həlim kşilardan qorqaman! Topari kşilar darhal kozga korunadilar va hamavaqt ulardan qacib qutulsa boladi. Əmma həlim kşilar esa kozga korunmasdan, ilandaj sekin ormalav kelib caqadi. Həlim kşilardan qorqaman...

„Dunka“ eri niñ həlim, makkar toqrisidaql bu sozlari haq edi.

Həlim kşilar ba'zan nazarımda turmuşniñ taş juragini jumşataturqan, uni samarali qilaturqan bolib korunar edi. Əmma kundalik turmuşda ucrajturqan həlim kşilarni, ularniñ aəcirlik blan razilikka muvafıqlaşuvlarini, bu kşilarniñ koz ilqamasliq daraçada tez ozgarişlari va harnarsaga qavilliliqlarinı korib, men ozimni sonalar icida qalqan atdaj his qilar edim. Politsijaniñ ujidan ketajtib ham şuni ojlar edim.

Şamal. Fanarlarnın alangasi pırpırajdı. Əmma kşl-
nıñ kozıǵa majda, oktabr jamqırını candaǵ sepib
qaramtil kok asman pırpıragandaj korunadı. Jamqır-
da ıvıǵan fahişa xatin kocadan juqarıǵa taman bir
mastni qoltuqlab turtıb-ıtarıb alıb baradı. Mast çav-
rajdı. Xatin carcagan boquq tavuş blan:

— Senin taqdirin şundaj... — dedi.

Men ojlandım:

— Mana meni ham kimdir qoltuqlab alıb baradı
va çirkanc burcakka itarib açajıb cpar, iflas kşılarnı
korsatadı. Bundan men carcadım.

Bunı ojlaganımda balki şu kalımalarnı koñuldan
otkazmāǵandırmān, əmma aqlımqa mana şu fikrniñ
ozi kelǵan, oşa diqqınafas kecqurunda ozimni car-
cagan, qalbimni popanak basǵan his qıldım. Şu saatdan
başlab ozimni jamanraq his qilib, ozimga-ozim cetdan
nucukdir savuq duşmanlık kozi blan qarajbaşladım.

Men hər bir kşida—dejarlik sozda, işdagına emas,
balki sezişda ham qarama-qarşılıq barlığını kordım.
Bularnıñ inçiq ojunları menga ajnıqsa çabr qılar edi.
Bu ojunnı ozımda ham korar edimki, bu jana ham
jamanraq bolar edi. Xatin va ktav, işcılar va xuşcaq-
caq studentlar — harqajsi meni ozıǵa tartadı. Əmma
hecjaqqa barişǵa ulguralmaj arasatda jaşajman, kim-
nındir kozǵa korunmajturǵan, əmma kucli qolı qamci
blan meni savalajdı.

Jakov Şapoşnikov kasalxanada jatǵanını eşitib
korgani bargan edim, qijşiq aqlız, semiz, kozajnak
taqqan, aq romaliniñ astidan qulaqı qzarıb cıqıb tur-
ǵan bir xatin savuqqına qilib:

— Oldı, — dedi.

Men ketmasdan indamaj unıñ ajaqı astıda orallı-
sıa jurganımnı korıa accıqı keldı:

— Hə? Taqın nma dejsan?

Menıñ ham accıqım kelıa:

— Ahmaqız, — dedım.

— Nikolaj, hajda bunı!

Nikolaj qandajdır mis simni latta blan ertar edı, qılcırıb, qolıdaqı sim blan arqamoqa tuşurdı. Kejn men unı das kotarıb kocaga alıb cıqdım-da, kasal-xananıñ eşıgı aldidagı kolmak suvga otquzđım. U, bunga artıq qazablanmadı, menga baqrajıb qarab, azgına oturdı-da, sonra ornıdan turıb:

— Vaj it-ej... — dedi.

Men Derzavenskij baqıqqa barıb, şairga qojulqan hajkal janıdagı skamejkada oturdım va ozımda biran jaman, tærtıbsız iş qılıb, birmunca kşılarnı ozımgı huçum qıldırış, şu blan uruş huquqıqqa ega boluşga otkur xahiş sezar edım. Əmma, bajram kuni boluşıga qaramasdan, baqıda pəşşə ham ucmajdı. Jalqız şamal quruqan japraqlar, craqpajaga japıştirılıb, jırtılğan ofışalarnı şaldıratadı.

Baqını — şaffaf-kok, savuq, qra-şra qaranqıllıq basdı. Kozımgı katta, bronzadan qılınqan but korundi va unga qarab men ojladım: jer juzıda Jakov degan tanha bir kşı bar edı. Çanınıñ barıca xudanı joqqa cıqarışqa urunıb, çon açal blan oldı. Çon açal bu qandajdır aqlır, ələmli edı.

— Nikolaj ahmaq. U men blan muştlaşuvı jaki polıtsıja caqırıb meni ucastkaga jubaruvl kerak edı.

Rubsovniñ aldıga bardım. U, huçrasıda stol janıda kıkılına craq aldıda oturıb pınçagını jamar edı.

— Jakov oldi.

U igna uşlagan qolını kotardı; coqunmaqçı boldi şekilli, əmma ip nmagadır oraldi-da qolını tutdı, qujuq qılıb sokundi.

Sonra dedi:

— Şuni ajtuv keraklı, hammamız ham olamız. Bizniñ ahmaqana adatımız şundaj, ukam! Ənə, u oliaddir, bu jerda miskarlık qilaturqan bir adam edi. U ham alamdandı. Oşa jakşanba kuni zandarmalar blan... Meni u blan Gurka ucaştırgan edi. Aqlı miskar edi. Bir qadar studentlarga aralaşib jurdı. Sen studentlarnıñ qozqalan kotarganlarını eşitdimi, rastmi? Ma, pınçağımni tikib ber, kozım otmajdı.

U öziniñ çuldur pınçağı blan ip otkazılğan ignanı menga berdi. Ozi esa qolını arqasıqa qılıb jotalib, sozlab nari-beri jurdı.

— Həli, bu jerda, həli u jerda ucunlar korunadı. Uni çin puflav ocuradı-da, jana diqqatlıq. Bu bad-baxt şahar. Paroxodlar toxtamasdan bu jerdan ketaman.

Toxtadı va başını qaşlab turib soradı:

— Qajaqqa baraman? Hamma çajni korganman. Kordim. Jurib faqat ozimni nabud qildim.

Tupurdı, soñ jana dedi:

— Şu ham hajat boldi-ju, çanası Jaşadım, jaşadım-da, na ruh ucun, na tən ucun hecnarsa artdiralmadım...

U burcakda, eşik janıda tek, indamaı, goja bir narsaga qulaq salajatgandaj turib qaldı. Sonra qat'ijet blan burulib, meniñ aldımga keldi-da, stolnıñ cetiga oturdı.

— Men senga ajetsam, Aleksejim, Jakov özünü ken
juragini bekar xudaga sarf qildi. Juz ogurganim blan
na xuda yaxşıraq boladi, na padşah. Kşilar ozlariga
acciq qılışlari, ozlarının razil turmuşlarını ozlari aqda-
rırları kerak. Şundaj bolsa tuzuk. A, keksaman, ke-
cikkanman, jaqında butunlaj kozim kormajturqan bola-
di. Hasrat, ukam! Tikdinmi? Rahmat.. Məjxanaga
caj icgani baramiz.

Qaranqıda qaqınıb, meniñ jelkamdan uşlab keta-
jatib der edi:

— Meniñ sozimni esından cıqarma: kşilarniñ sabr
kasasi toladi, qacan bolsa ham qazablanib hamma-
jaqni buzadilar. Behuda işlariniñ kulini kokka savu-
radilar. Axir sabrlari bitadi.

Islavatni matroslar qamal qilişqan ekan. Şunga
duc kelib biz məjxanaga kiralmadik. Uniñ darvazasi
Alafuzov işçilari tamanidan saqlanar edi.

— Har bajram kuni bu jerda muştlaş boladi! — dedi
Rubsov kozajnagini kozidan alib, sonra hmajacilar
arasidan özünü ortaqlarini tanıb alib, aralaşib ketdi
va ularni quturtiris qicqirar edi:

— Mahkam bol, fabrika! Baqalarni janc! Boq! U..

Ahval qziq, kşi hajran qaladi. Cal avçır, alaman
arasidan otib matrosarni muşt blan urib, esankiratar
va jelkasi blan turtib jiqitadi. Bularga qazab blan
emas, xuşcaqcaqliq blan, kuclariniñ kopligidan işqi-
vazliqqa muştlaşadilar. Fabrikalilar matrosarni dar-
vazaga qisib kelişdi va darvazaniñ taxtalari qıçirlab
ketdi. Hajtkişlavci tavuşlari kotarildi.

— Kal qomandanniñ adəbini ber!

Ikki kşi tamga cıqib alib, keliştirib aşula ajtişar edi:

Biz oqri, biz talavci, biz javuz mardum emas.
Biz kemada jurgan jigitlarmiz, baliq avlavcimiz.

Politsiya huştak caladi. Qaranqida mis tugmalar jaltirajdi. Ajaq astida laj şilpillajdi, tamda haman aşula ajtadilar:

Biz quruq qiroqalarqa, savdagarlarnin ujlariga
Ambarlariga, huçralarga tor salamiz.

— Toxtal Jiqiloqanni uruş kerak emas!..

— Baba, juzinni mahkam uşlal

Kejin meni, Rubsovni va dostlardanmi, duşmanlardanmi beş kşini politsiya ucastkaga alib ketdi va kuzgi tunnin tincigan qaranqilloqi bizni şundaj şaqdam aşula blan kozatar edi.

Ej... uşladik qirqta şuka.
Terisidan postun tikalar.

— Volga xalqi naqadar jaxşil — dedi Rubsov tez-tez burun qaqib, tupurib. Sonra qulaqimqa pcirladi: — sekin qac; pajt pajlav turib, qac! Sen nega ucastkaga tuşasan?

Qandajdir bir, navca matros ikkavimiz bir koca-gaurib, devarma-devar aşib ketdik. Şundan soñ men mihriban Nikita Rubsovni kormadim.

Atrafimda heckim joq. Studentlar qalajani başlandi. Bu qalajannin ma'nasini bilmajman, sababi qaranqi. Men undagi dramani sezmasdan xuşcaqcaq nari-beri juruşni korarman va baxt ucun universitetda oquv, hatta bəlalarga ducar boluş ham mumkun ekan deb oñlar edim. Agar menga:

— Bar, öqu, əmmiä har jaksanba kuni Nikolajev majdanida biz seni kaltaklamızı — desalar, balki şu şartni ham qabul qılar edim.

Semjonovniñ nanvajxanasıǵa kirdim. Nanvajlar toplanıv darılfununga studentlarnı urǵanı barmaqçılar ekan.

— Qadaq taşlar blan uramız! — dejişar edi qazav blan. Men bahslasıv, ular blan sokuşabaşladım, əmma birdan ozimda studentlarnı hmaja qılışqa xahiş va soz bolmaganini sezdim.

Bu podvaldan men majıv, koñlimda jeñıv bolmas bir xafalıq, qaşlıq blan ketganim esimda.

Kecasi, Kaban jılqasinıñ bojida qapqara suvǵa taş taşlav oturaman va qajta-qajta:

— Endi nma çilsam boladı! — dev ojıajman.

Diqqatlıqımdan skripka organışǵa urundım. Kecalari blan magazında skripka calıv farraş va sicqanlarnı bezar qilaman. Men musiqanı sevdım va çuda berilıv ketdim. Bir kuni dars vaqtıda taşqarıqqa ciqıv ketsam muallimim kassanı acıv, pullarnı contagıǵa toldurıvdir, ustıǵa kirıv qaldım. Bu adam teatrlarda skripka calar edi. U, meni korıv, bojnını cozdı va juzını tutıv sekin:

— Ur! — dedi.

Unıñ lablari pırpırar, nursız kozlarıdan qandajdır jaqlıq va hajran qalarlıq daraçada jrik jaş tamcılari tamar edi.

Urgim keldi, əmma ozimni tijıv, muştımni astımǵa basıv jerga oturdım-da pulni çajıǵa qoj, dedim. U contagını boşatdı va eşik aldıǵa barıv toxtadı-da çinnılarca baland, vahımalı tavuş blan:

— On som ər! — dedi.

Pul ərdim, əmma skripka organişni taşladım.

Dekabr ajida men ozimni oldurişğa qarar ərdim. Buniñ sababini men „Makarniñ hajatida bir hadisa“ nəmli hkajada tasvirlaşğa urunib kordim, əmma bunga muvaffaq bolalmadım. Hkaja qopal, anlaşılmajturqan, icki haqiqatdan xali bolib ciqdi. Menimca unda mana şu haqiqatniñ joqliqi hkajaniñ yaxşı tamanıdır. Faktlar haq, əmma uni xuddi men emas, başqa kşi jaritgandaj va hkaja meniñ toqrimda emasdaj. Agar adabij qimatini i'tibarga almaganda unda meniñ ucun jaqimli bolğan bir narsa var. Xuddi men ozimniñ ustımdan hatlab ətgandaj bolaman.

* * *

Bazardan bir domburaciniñ tort oqli toppancasını satib alib kokragimdan atdim. Men jurakni molçalagan edim, braq oq opkamniñ bir tamanıga tegdi. Bir ajdan son tuzaldım. Xçalatman. Ozimni olgundaj ahmaq his qilib jana nanvajxanada işda davam etdim.

Braq, ızaq işlamadım. Mart ajiniñ axirida keçurun nanvajxanadan magazinga kelib, satuci qizniñ ujlida xaxolni kordim. U derazaniñ janıdagi kursida joqan papiros cekib, uniñ tutunıga qarab ojlanib oturar edi.

— Boşmisiz? — dedi u, soraşmasdan.

— Jgirma minut vaqtim var.

— Oturin, gapirişamız.

Hamavaqtdaqıdaj u „şajtan terisidan“ qılınqan

kiyimga burkangan. Keç kokragıga appaq saqalt jajl-
gan. Doñ peşanasi ustidan uc-uci qırqılqan cotkadañ
qattıq saci korunib turadi. Ajaqıda aqır, deqanca
etik. Undan mum hidi anqib turadi.

— Xop, — dedi u asajştalik blan sekin, — meniñ
aldimga barmajsızmi? Men Krasnovıdov qışlaqıda
turaman. Volganıñ etagıda. Bu jerga qırq beş caqırım
keladi. Meniñ dokanıñ var. Siz menga savda satıqqa
jardam berasız. Bu sizniñ kop vaqtıñızni almajdı. Jaxşı
ktaıblarıñ var. Oquvıñızqa jardam beraman. Xopmi?

— Xop.

— Çuma kuni ertalab saat altıda Kurbatov pris-
tanıga barib, Krasnovıdovdan kelgan kemanıñ xoçajını
Vasilij Pankovni sorañ. Ozim ham oşa jerdä bolib
sizni korarman. Xajr.

Ornidän turib qollni menga uzatdı. İkkinci qoli
blan esa contagıdan aqır kumuş saatını ciqarib qara-
dı-da, dedi:

— Altı minutda gapni tugatdıki Meniñ ismim
Mixajlo Antonov, familljam Romas. Şundaj.

U arqasıqqa qaramasdan aqır-aqır, salmaqlı qadam
taşlab ketdi.

İkki kundan soñ men kemada Krasnovıdovga
ketdim.

Volga joli endigına acilgan, unıñ lajqä suvida
uzundan-uzaq bolib kulrañ majdalangan muzlar la-
panqılab aqadı. Kema ularni quvib jetadı va bu muz-
lar kemanıñ tumşuqıqqa urulib şaldırajdı. Zarbdan
majdalanib saciladı. Şamal tolqunlarni qırqaqlarqa
urib ojnajdı. Muzlardan qujaşniñ nuri aks etib, koz-
larni aladı. Jaşık, poçka, qap juklanga aqır kema jei-

kan astida baradi. Kemanin rulida postun kijgan jas muzik Pankov oturadi.

U xatirçam, kamsuxan. Muzikka ham unca oxşamajdi. Kemanin tumşuqida Pankovnin qarali Kukuşkin ajaqlarini kerib, tikka turadi. Qolida cangak. U jirtiq kijim ustidan belini arqan blan baqlab algan. Juzi kokargan, buçur, muzlarni cangak blan ujaqbujaqqa itarib sokunadi:

— Cetga ciq... Qajaqqa barasan...

Romas ikkavimiz jelkannin astida jasik ustida oturibimiz.

U sekin deydi:

— Muziklar, ajniqsa baj muziklar meni jaman korusadi. Siz ham ularnin koziga jaman korunasz.

Kukuşkin cangakni ajaqi astiga bortga kondalan qilib qojdi-da, bizga ogurilib dedi:

— Ajniqsa pop seni jaman koradi, Antonic...

— Toqri, — dedi Pankov.

— Sen u buçur itnin tamaqiqa sujak tiq.

— Əmma menin dostlarim ham bar. Sizin ham dostlarniz boladi, — dedi xaxol.

Savuq. Märt qujasi həli unca issiq emas. Qirqaqlarda jalañqac daraxtlarnin qara navdalari tebranadi. Aralıklarda, taqnin etagidagi daraxtlar astida qarlar aq barxıtdaj bolib jatadi. Darjanin juzi muz parcalari blan qaplanqan. Bularnin hammasi xuddi taşga oxşajdi.

Kukuşkin trubkasiga tamaki toloquzajatis fajlasuflik qiladi:

— Ajtajik, sen popnin xatini emas. Şundaj bolsa ham u ktaslarda jazilişica harbir maxluqni sevişga maçbur.

— Seni kim urdi?— dəb soradi Romas kulumsirab.

— Qandajdir qilaturqan işi namalum kşilar...

Ksavur, tavlamacılar bolsa kerak, — dedi Kukuşkin haqarat'amiz va faxrlanıb jana:

— Joq, meni jakkalab antilleristlar uruşdi. Rasti şu. Hatta olmaj qaloqanımqə hajranman.

— Nega uruşdi? — dedi Pankov.

— Kecami? Jaki antilleristlarmi?

— Xajr, keca nega uruşdi?

— Nega ekanini bilib boladi, dejsizmi? Xalqimiz eckiga oxşajdi, azgına bir narsa bolsa darrav suzadi. Muştlaşni oziniq vazifasi deb hsablaydil

— Menimca, — dedi Romas, — tiliqni tijmaganıq ucun seni uruşar, sen pala-partiş sozlajsan...

— Şuncaligi ham bardir! Men harnarsani bilişga qziqaturqan adam. Harnarsani sorajberişga adatlan-ganman. Biran janilik eşitsam vaqtim caq boladi. Bu meniñ ucun quvanc.

Kemaniñ tumşuqi muzga qattiq uruldi. Qarsillab ketdi. Kukuşkin qalqib turib cangakni qoliqə aldi.

— Kozinga qara Stepan! — dedi Pankov.

— Sen meni gapga salma! — dedi Kukuşkin muzni sura-sura, hansirab, — ham işga qaraj, ham sen blan sozlaşaj.

Ikkavi savuqqanlıq blan bahslaşadi. Romas menga dedi:

— Bu jerniñ jerlari bizniñ Ukrainanikiga qaraqan-da jamanraq, əmma adamlari yaxşı. Çuda qabilijatli xalq.

Men uniñ soziga diqqat blan qulaq salaman va sozlariga işanaman. Uniñ asajişta, ravan va addij

sozi menga jaqadi. Bu kşinin kop narsadan baxabatligi va kşilarni olcajturqan oz olcavi barligi sezilar edi. Ajniqsa u nega ozimni-ozim atganligimni soramagani menga jaqar edi. Unin ornida bşqa kşi bolsa allaqacan sorar edi. Bu saval çuda çanimga tekkan. Çavab beriş qijin. Nega ozimni-ozim oldurmaqci bolganimni ozim ham bilmajman. Xaxol sorasa balki men unga uzundan-uzaq, tuturuqsiz çavab bergan bolar edim. Volga şundaj jaxşi, erkin, jarioqi, umuman u toqrida ojlaşni xahlamas edim.

Kema baland qirqaq astida juzib baradi. Darja sol tamanga qarab ken qulac jazgan otlaqqa barib tralgan. Suv beşik-beşik bolib aqadi. Egilib turgan butalarni tebratadi. Qirqaqdaqi aralıklardan şaldirab, ojnaqilab tuşajatgan suv unga qoşuladi. Qujaş kuladi, sarioq tumsuqli graclar esa unin nurida tavlanib polatdaj jaltirajdilar, ujalar jasad qicqirişadi. Aftabnin jaqimli hararati astida olanlar tiniq zangar tus alib, kşinin bahrini acadi. Savuq, əmma koñul aciladi, oşa olanlarda j umid osadi. Baharda alam çuda dilkaş boladi.

Qjam vaqtda Krasnovidovga jtdik. Baland, tikka tepalikda gumbazlari havaran butxana turadi. Unin atrafida adirlar, jaxşi va mustahkam ujjlar. Çon, adij va crajli. Bu qişlaqnin janidan paroxodda otib ketajatib kop həvəsim kelar edi.

Kukuşkin ikkavimiz kemadan mallarni tuşuramiz, Romas qaplarni uzatajatib:

— Baquvvat ekansiz! — dedi.

Va juzimga qaramasdan soradi:

— Kokraginiz aqrimajdimi?

— Sra, — dedim men.

Unin nazakatli savali menga çuda ta'sir qildi, ozimni ozim oldurmaqci bolganimni ajnqsa muziklarnin bilişini sra xahlamas edim.

— Kuc çajida. Qilaturqan xizmatidan artiq,— dedi Kukuşkin,— qajsi gubernadansiz, jgitca? Nizigorodanmi? Sizlarnin laqablarin suvxor. „Чай, примечай отколе чайки летят“ degan gap hamsizlarnin şa'n-laringa ciqqan.

Teralikdan, navca, ariq, jalan ajaq, çingalak saqalli, sarıq sacli, ustida faqat kojlak-iştan — bir muzik katta-katta qadam taşlav kelar edi. Muz erib, ajaq asti laj, tajilib ketadi. Atrafda san-sanaqsiz ariqcalar Jarqirajdi.

Qırqaqqa jetib kelib baland tavuş va aciq cehra blan:

— Harmanlar! — dedi.

Arqasiqa qaradi va bir-ikkita joqan xadani alib kemanin vortiga sujav qojdi-da undan kemaga ciqib dedi:

— Jaqacni ajaq blan trav tur, tuşib ketmasin. Bockalarni all Haj jgit, bu jaqqa kel, komaklaş.

U tartilgan suratdaj crajli va kucli korunar edi. Juzi qipqzil. Kokumtil kozlari caqnar edi.

— Şabadalav qalasan, Izot,— dedi. Romas.

— Menmi? Qorqmal

Kerosinli bocka qırqaqqa jumaladi. Izot kozi blan meni camalav korib.

— Prikazcikmisan? — deb soradi.

— Bir kuraş bu blan,— dedi Kukuşkin.

— Başarañni jana davdala qilişibdikü?

— Qandaj qilaj!

— Kim blan uruşdin?

— Oşa muştizorlar blan...

— Eʼj, seni qaraju! — dedi Izot uf tartib va Romasga muraʼaat qildi: — hazir aravalar keladi. Men sizlarning kelajatganliklarini uzaqdan kordim. Kemani jaxshi hajdadilaring. Sen naraver, Antonic, bu jerda men qarab turaman.

Bu kshning Romasga dostana, mihribanlik bilan va garci Romas undan on jash katta bolsa ham hmajakarana munasibatda bolusi korunib turar edi.

Jarim saatdan kejin men jani salingan, hali devarlardan janilik hidi ketmagan bnaning kickina, dilkaş, azada bolmasida oturar edim. Şaqdam, otkur kozli xatin stolga dastirxan jajdi. Xaxol cemodandan ktablar alib pecka janidagi takcaga teravaşladi.

— Sizning huçraniz balaxana, — dedi u menga.

Bu balaxananing derazasidan qişlaqning bir qismi, bizning uj qarşısındaqi cuqurliq va undagi daraxtlar arasiga komulgan hammamning tami korunib turadi. Cuqurliqning narigi jaqi baq va qapqara dala. Dala uzaqlaşqan sajin asman tusiga kirib, toqaj ufuq bilan tutaşib kozdan joqaladi. Uzaqdan kok bolib korungan bir muzik hammamning tami ustida uning qirrasiqqa ajri minib oturadi. Bir qolida balta, ikkinci qollini qasi ustiga sajaban qilib Volgaga qarajdi. Arava qçirlajdi, sgir ma'rajdi. Ariq va ariqcalardaqi suvlar şaldirab aqadi. Havlining darvazasidan qara kijingan bir kampir ciqdi. Arqasiqqa, darvazaga ogurilib:

— Olaqatlar! — dedi.

Ariqcani taş va laj bilan dimlav ojnab oturgan balalar kampirning tavuşini eşitib qacdilar. Kampir jerdagi taraşani alib unga tufladi-da, ariqqa taşladi. Kejin deqanca etik kijgan ajaqi bilan balalarning „bna-
110

karlik" larini buzdi-da, darjani jaqalab pastga tuşib ketdi.

Bu jerda men qandaj jaşajman?

Avqatqa caqirişdi. Stol janida pastda Izot oturar edi. U ajaqlarini uzatib, nmadir dejajatgan edi, meni korib gapdan toxtadi.

— Xoş?— dedi Romas qavaqini salib,— gapir.

— Gapirdimku, başqa nma ham dejaj. Demak ozimiz eplajmiz degan qararqa kelganlar. Sen top-panca jaki joqan tajaq alib jur. Barinovniñ aldida harqandaqa gapni gapirib bolmajdi. U blan Kukuşkin xatirlarga oxşagan aqzi boş adamlar. Sen, jgit, baliq avini jaxşi korasanmi?

— Joq.

Romas, muziklar majda baq egalarini ujuştiriş, ularni alibsatarlar qolidan aliş zarurligi toqrisida sozladi. Izot unıñ soziga diqqat blan qulaq salib, sonra dedi:

— Çamaat malini jeguci bəloxorlar senga kun bermajdilar.

— Koramiz.

— Şundaj, trik qojmajdilar.

Men Izotga qarab oqlab edim:

„Karonin blan Zlatovratskiylar şundaqa muziklardan alib hkaja jazsalar kerak...“

Nahat men çiddij birnarsaga jaqınlaşqan bolsam va endi haqiqij iş kşilari blan işlaşga muvaffaq bolgan bolsam?

Izot avqat jeb bolgandan kejn dedi:

— Sen, Mixajlo Antonov, şaşılma. Jaxşi iş tez bolmajdi. Sekinlik blan işlaş kerak.

U ketgandan kejin Romas oylanib dedi:

— Aqlı, konlıda kiri joq kşi. Hafki calasavad, kitabni zorqa oqujdi. Əmma bardaş blan oqujatır. Oquşda siz komaklaşın.

Kec—qaranqı tuşgunca u meni dokandagi malların naxi blan tanıştırdı.

— Men albatta qışlaqdaql başqa ikkita baqqaloqa qaraqanda malni ikki hissa arzan sataman. Menin bu işim u baqqallarqa jaqmajdi. Menga turli javuzliklar qilişadi, toplanib urmaqci boladilar. Bu jer menga ma'qul kelganidan jaki baqqallıqniñ fajdasi koplıgıdan turmajman. Sababi başqa. Bu sizniñ nanvajxanazıgı oxşagan bir nijat...

Men buni fahmlaganımni ajtdim.

— Hə... Albatta... Kşılarga aql-idrak orgattış kerak-da, şundajmi?

Dokan japiq. Biz craq blan unıñ icida juribimiz. Sekin-sekin laj keciş, gaha jaşrinca ajvancaga ciqış, kocada birav juradi.

— Mana, eşitdinizmi? Birav juribdir. Bu Mıgun degan jaman bir adam. Crajli qızlar karaşma qilişni jaxşı korgandaj, bu adam biravga jamanlik qilişni sevadi. Siz bu blan gaplaşğanda saq bolin. Umuman saq boluş kerak.

Sonra u ujdı oziniñ keñ jelkasi blan peckaga sujaniş, kozlarını qisiş, cekkan papirosiniñ tutunini saqaliqa puflar ekan, salmaq blan dana-dana qilib, men ozimniñ jaşlıgımni qandaj behudaga sarf qilib jurganıni kopdan berli bilganini sozladi.

— Siz qabiliyatlı kşi, cdamli va jaxşı nijat egasi korunasız. Siz oqun, əmma şundaj oquş kerakki,

kitab jüzünü qaplas, kişiləni kormaj qalman. Bir cal sektant „harqandaj ta'lim kişini özidan kelib ciqadi“ deb toqri aytgan. Kşilar qopal ravişda orgatadilar, əmma ularini orgatganlari konuldan cuqurraq orun aladi.

U menga malum bolgan — eñ avval qışlaqda an tuqdurış kerakligi toqrisida sozladi. Əmma bu tanış sozlar bolsa ham men undan cuqurraq, meniñ ucun jani bolgan ma'na anlar edim.

— Şaharda studentlar xalqqa muhabbat toqrisida kop çavrajdilar. Men ularga xalqni sevis bolmajdi, dejman. Xalqqa muhabbat — bu quruq soz...

Kulumsiradi va bir narsani kutgan nazar blan menga bir qaradi-da, nari-beri jurib davam etdi:

— Sevis — razi boluş, tuban tutuş, bilmaslik, afv etiş demakdir. Bundaj muhabbatni xatirlarga baqlaş mumkundir. Xalqni topariligini bilmaslik mumkunmi? Unin aqliniñ gumrahligiga razi bolib boladimi? Unin hər bir jamanligi aldida tuban tutuş, unin havanligini afv etiş mumkunmi? Joqmi?

— Joq.

— Mana kordinizmi? Sizin studentlariniz Nekrasovniñ asarlarini oqujdilar, aşula qilib ajtadilar. Bilasizmi, Nekrasovningina iş bitmajdi. Muzikka talqin qiliş kerak: sen əradar, ozin jaxşi adam bolsan ham əmma kun korusin jaman va kun korusinni jaxşilaş, əsanraq qiliş ucun hecnarsa qilalmajsan, jirtqic hajvan sendan kora ozi toqrisida tuzukrak qam jejdi. Jirtqic hajvan ozini jaxşaraq mudafaa qiladi. Sendan harnarsa kokarib ciqqandir: aqsujaklar, ruhanijlar, alimlar, padşahlar. Bulariniñ hammasi səbiq muziklar-

dir. Kordinmi? Tuşundinmi? Tumsuqinça noxta baq-
latmasliq ucun jaşaşni organ...

U dahlizga ciqib ketajatib xizmatci xatlnğa sama-
var qojuşni vujurdi. Sonra menga oziniñ ktablarini
korsatabaşladi. Ktablarniñ hammasi deyarlik ilmiy
edi: Boki, Lajel, Gartpul, Lekki, Levbok, Tejlor, Mill,
Spenser, Darvin; rusalardan: Psarov, Dobrolubov, Cer-
nişevskij, Puşkin, Goncarovniñ „Fregat Pallada“ si,
Nekrasov.

Ktablarni u oziniñ keñ kafti blan xuddi muşuk
balani erkalagandaj slajdi va sujgan tavuş blan:

— Jaxşi ktablar! — deydi, — mana bu eñ kam uc-
rajturqan ktab. Buni senzura kujdurgan. Hukumatniñ
uma ekanini bilginiz kelsa şuni oquñ!

U menga Gavbasniñ „Leviafan“ degan kitabini
uzatdi.

— Bu ham hukumat toqrisida jazilgan, əmma
asanraq, konullirak!

Bu konulli ktab Makkiaveliniñ „Gosudar“i ekan.

Caj vaqtida u qisqaqina qilib ozi toqrida sozlab
berdi. U cernegovskijlik temirciniñ oqli bolib, Kijev
stansasida pojezdlarniñ qildragini jaqlajturqan bol-
gan ekan. Şunda inqilabçilar blan tanışgan. İşçilar
ucun oz-ozidan orgatiş togaragi taşkil qiloqanda qa-
maqqa alişgan. Ikki jilca turmada jatgandan soñ Ja-
qut vlatatiga on jilga badarqa qilingan.

— Avval u jerda Jaqutlar blan ulusda turdim.
Olarman dev ojlagan edim. U jerniñ qişi allanma
bəla bolar ekan, kşiniñ mijasi muzlaj deydi. U jerda
aql ham artiqca. Kejin qarasam unda-bunda ruslar
korunabaşladi. Kam bolsa ham harhalda var. Ular

zerikib qalmasinlar deb qamxorliq qilişda: janidari-
jani adamlar alib keladilar. Hammasi ham yaxşı adam-
lar edi. Vlademir Korolenko degan bir student var
edi. Hazir u ham qajtib ketdi. Ikkavimiz çuda qalin
edik. Kejin açralib ketdik. Kejindan bilsakki ikkavi-
miz kop toqrida bir-birimizga oxşar ekanmiz. Oxşa-
gandan kejin yaxşı aşnalik bolmajdi. Əmma bu çiddij
qajsar kşi, har işga salahijatti, hatta sanam ham jasar
edi. Bu menga ma'qul emas edi. Hazir u zurnallarga
qatnaşadi, deb eşitaman.

U meni birdan oz qatariqa mustahkam qilib qoj-
maqci boldi şekilik, jarim kecagaca men blan gapi-
rişib oturadi. Birinci marta kşl menga şundaj çid-
dij jaqdi. Ozimni-ozim oldurişga qasd qilqanimdan
kejin ozimga bolgan munasibatim çuda ozgardi. Men
ozimni açiz, kimniñdir qaşida gunahkar sezarman va
jaşaşga ujarlar, namus qilar edim. Romas buni anla-
gan bolsa kerak, adamgarcilik blan menga oz turmu-
şinin eşigini acib, meni toqriladi. Unutilmajtur-
qan kun!

Jakşanba kuni dokanni tuşdan kejin acdik va şu
andajaq bizniñ ajvancaga muziklar toplanavaşladi.
Hammadan ilgari iflas, kijimlari çuldur, qollari maj-
mun qolidaj uzun, parişanxatir muzik Motvej Barinov
keldi.

— Şaharda nma gap? — deb soradi u coziş va
çavabni kutmasdan, şu jaqqa taman kelajatgan Ku-
kuşkinga qarab qicqirdi:

— Stepan! Seniñ muşuklariñ taqin xorazni jeb
qojuşdi.

Şundan kejinaj gubernatorniñ, tatarlarni Kafkaz

va Turkistanga koceruv toqrisida harakat qilib pad-
sahnin aldiga ketganini ajtdi. Gubernatorni maqtadi.

— Aqlliql! Oz isini biladi...

— Bu ozindan ciqqan gap, — dedi Romas savuq-
qanliq blan.

— Men ciqarqan gapmi? Qacan?

— Bilmajman...

— Kşiga sra işanmajsan-đa, Antonic, — dedi u
duşman'amiz va taassuf qilib başini cajqadi, — meniñ
tatarlarga rahmim keladi. Kafkaz adat tälüb qiladi.

Çikkakkina, qatma bir kşi sekin keldi. Unin eg-
nida serjamaq bir kamzul. Juzidan kul jaqiladi. Ta-
miri tartişib başarasini qışajtirqan — kulib turgandaj.
Cap kozi tinmaj kiprik qaqadi, unin ustida esa çara-
hat orni blan siraklangan appaq qaşı.

— Salam Migun, — dedi Barinov kulib, — kecase
nma oqurladin?

— Seniñ pullını oqurladim, — dedi Migun otkur
avuş blan va Romasga hurmat juzasidan başidan
şapkasini aldi.

Ujlmizniñ xoçajini va qoşnimiz Pankov ujidan
ciqib keldi. U pinçak kijgan. Bojnida qzil romal, aja-
qida kaluş. Kokragida tasbihga oxşagan uzun zançir.
U Migunga homrajib qaradi.

— Agar sen meniñ carvaqimqa kiraturqan bol-
sañ, ajaqinça beşlik blan urib majib qilaman, la'-
nati call

— Adatdagi soz başlanadi, — dedi Migun savuq-
qanliq blan xorsunib, jana dedi: — urmasdan qandaj
jaşav boladi?

Pankov uni sokabaşladi. U jana dedi:

— Nega men cal bolajin — qirq altiga endi kirdim.

— Bajramda ellik uc jaşda edin,— deb qicqirdi Barinov,— ozin ellik ucdaman degan edin! Nega jalqan gapirasan?

Uluqsfat, sersaqal cal Suslov, ¹ baliqci Izotkeldi. Şundaj qilib, onga jaqin kşi toplandi. Xaxol dokaninin eşigi janida papiros cekib indamasdan, muziklarnin sozlariga qulaq berib oturar edi. Ular ajvanca- nin znəsiga va unin ikki jaqidaqi skamejkalarga oturişgan.

Kun savuq, qışda tonlagan komkuk asmanda ap- paq bulutlar juguradi. Kolmak suvlardan, ariqcalar- dan gah qujaşnin nuri aks etib kozni qamaştiradi. Jasangan qizlar kocada tavusdaj jurib pastga, Volga bojiga qarab baradilar. Jupkalarinin etagini kotarib kolmak suvlardan hatlab otadilar. Jelkalariga uzun qarmaq jaqaci qojqan balalar juguradilar. Muziklar ham baradilar. Ular kozlarinin qirini biznin dokan eşigi janida oturganlarga taşlajdilar va indamaj salam berib otadilar.

Migun blan Kukuşkin dostlarca masala talaşadi- lar: savdagarmi, pomeşcikmi,— qajsi birl qattiqraq uruşadi? Kukuşkin savdagar, dejdi. Migun pomeşcik- ni jaqlajdi va unin otkur tavuşi Kukuşkinnin quldu- raqan tavuşini basib ketadi.

— Gospadin Fingerovnin atası napoleon Bonapart- nin saqalidan julgan. Gospadin Fingerov esa ikki

---

¹ Muziklarnin famlijalari unca esinda qalmağan. Bu jerda balki biri orniga birini jakl buzib ajtajatirman. Balki fam- lijalarini natoqri ajtajatgandirman. M. G.

kşini Jelkasidan uşlab, başini bir-biriga uruştırsa, ikkavi ham til tartmaj olgan.

— Bundaj bolgandan kejin albatta oladi-da! — deb Kukuşkin ma'qullajdi, — şundaj bolsa ham savdagar barından uluqraq...

Nuraniy cal Suslov ajvancada oturiş, şkajat qiladi:

— Muzikniñ turmuşı amanat, Mixajlo Antonic. Pomeşciklar zamanida behuda jaşaşga erk berilmas, harbir kşi bir işga biriktirilgan edi.

— Sen ariza ber. Krepostnojlikni qajtadan tiklaşsin, — dedi Izot. Romas indamasdan unga qaradi-da, cekib bolgan trubkasini ajvancaniñ pañçasiga urib qaqdi.

U qacan gapırar ekan, deb men kutib turaman va muziklarniñ bir-biriga baqlanmağan suhbatlariga diqqat blan qulaq salib, xaxolniñ nma dejişini tasavvur qilişqa urunar edim. Nazarimda u muziklarniñ suhbatiga aralaşış ucun çuda qulaj bolgan pajtlarni otkazib jubargandaj edi. U beparva, indamasdan şamalniñ suv betini çimçima qilqanini, bulutlarni bir çajga toplaş qujuq-qara bulut hasil qilqanini ta'qib qilib qmirlamasdan oturar edi. Darjada paroxod gudok beradi, pastdan qizlarniñ qoşuq tavuşlari eşitiladi, garmon. Kocadan mast, calama-cakki aşula ajtib qol taşlab jurib keladi. Gandiraklajdi, tizzalari bukuliş-bukuliş ketadi. Kılmak suvga tuşib ketadi. Muziklar bargan sajin sekin gapirişadilar, ularniñ sozlarida nadamat aks etadi. Meniñ ham juragim taşiqabaşladı. Cunki hava ajnigan, şaharniñ tinimsiz şavqini, undagi tavuşlarniñ gunagunligi, kşilarniñ kocalarda gah pajda bolib, gah nhan boluşlari, soz-

lariniñ tetikligi, zihnni qtiqlajturqan sozlarniñ molligi esimga tuşdı.

Kecqurun caj mahalida xaxoldan uniñ muziklar blan qacan sozlaşuvini soradim.

— Nma toqrida gapirişasiz? — dedim.

— Hə, ənə, — dedi u, meniñ sozimğa diqqat blan qulaq salib, — agar ular blan şu toqrida, jana koca-da gaplaşsam meni jana jaqutlarniñ aldiga jubarişgan bolar edi...

U, trubkaga maxorka toldurdi, tutatdi, birdan tutunga oraldi va sekinlik blan muzikniñ saq va kşiga işanmajturqanliqi toqrisida sozladi. Muzik ozi-ozidan, qoşnisidan, ajniqsa hər bir begana adamdan qorqadi. Unga hurriyat berilganiga həli ottuz jil bolgani joq... Hər bir qırq jaşar deqan qul bolib tuqulqan va buni esidan ciqarmajdi. Hurriyat nma ekanini anlaş qijin. Çon muhakıma qilqanda, hurriyat— harkimniñ ozi tlaganca jaşavi demakdir. Əmma hərjerdə katta-lar va hamma jaşaşğa xalal beradi. Padşah pomeşciklar-niñ qolidan deqanlarni tartib aldi, endi padşah ham-ma deqanlarniñ ustidan turgan jagana pomeşcik bolsa kerak edi. Jana, hurriyatniñ ozi nma? Birdan şundaj bir kun kelarki, padşah uniñ nma ekanini bajan qiladi. Muzik barca jer va barca bajliklarniñ xoçası bolgan jagana padşahğa çuda işanadi. U de-qanlarni pomeşciklarniñ qolidan tartib aladi. Savda-garlarniñ qolidan paroxodlarini, dokaqlarini ham tar-tib alaladi. Muzik padşahci, u xoçajin kop bolsa — jaman, bitta bolsa — jaxşı ekanligini anlajdi. U padşah hurriyatniñ ma'nasini i'lan qilaturqan kunnin kelişini kutadi. U vaqtda kim nmanin uhdasidan

ciqsa mahkam uşlasin. Hamma ham şu kunni xahlajdi. Harbir kşi qorqadi, harbir kşi icdan ihtijjat bolib jaşajdi: keskin kunda umumij taqsimatdan cetda aqzimni acib qalmajin dejdi. Ozi-ozidan qorqadi: kop narsani xahlajdi va qoloqa kiraturqan narsa ham var, əmma qandaj qilib alasan? Hamma bir narsaga tişini qajrajdi. Jana har jerda san-sanaqsiz başliqlar var. Bularniñ hammasi muzikniñ va padşahniñ aciqdan-aciq duşmani. Əmma başliqlar bolmasa ham bolmajdi. Hamma bir-biri blan muştlaşadi, bir-birini urib şalajim qiladi.

Şamal quturis jamqirni terazaga uradi. Kocani qra-şra qaranqiltq basdi. Meniñ konlimni şundaj qaranqiliq basdi. Basinqi tavuş eşitaman:

— Muzikka, sen sekin-sekin hukumatni padşahdan oz qoliniqa alişin kerak, den, xalq qişlaq aqsaqalini ham, gubernatorni ham, padşahni ham, butun başliqlarni ham ozi oz icdan sajlaşga haqli boluvi kerakligini tuşuntirin...

— Buni anlatiş ucun juz jil kerak!

— Bolmasa siz hammasini Troitsa kuniga tajjar qilmaqci edinizmi? — dedi xaxol çiddij ravişda.

Kecqurun u qajaqqadir ketdi. Saat on birlarda esa kocadan toppanca tavuş eşitildi. Bu şu jaqin ortadan ciqdi. Juguris ciqdim. Qaranqi, jamqir qujib turibdi. Qarasam Mixail Antonovic qarajib, kolmak va aqib turgan suvlardan ajlanib otib sekin-sekin darvazaga taman kelajatur.

... — Hə, nega ciqdiniz? Men atdim...

... — Kimni?...

— Mana bu jerda kimlardir beşlik kotaris menga

huçum qılışdı. Qoşınlar, bolmasa ataman, desam qu-
laq salışmadı. Asmanga oq uzdim. Bularga zjan jet-
kizib bolmajdı...

U hol saqalini qoli blan siqib, ajvanda turar va
atdaj pişqirar edi.

— Bu etigi qurqur teşik ekan-al Başqasını kişiş
kerak. Siz toppanca tazalaşni bilasizmi? Şundaj qilin,
zañ basib qalmasin. Kerosin surtin...

Unin aqırlıqıqa, bardaşlıgıga havasım keldi. U
ajnaga qarab saqalini tarar ekan, meni agahlantirdi.

— Siz ihtijat bolın. Ajniqsa bajram kunlari kec-
qurun huşjar bolın, sizni ham uruşmaqci şekilik.
Əmma kaltak alıb jurman, qaşiqa tegasız. Ozinişni
ularga qorqaq qilib korsatgan bolasız. Əmma qorquş
kerak emasl Ularnın ozlari qorqaq kşilar.

Men çuda jaxşı jaşajbaşladım. Harbir kun menga
jañi va muhum narsa keltirar edi. Tabiiyatga dair
kitablarıni çuda berilib oqujbaşladım. Romas menga:

— Bu, Maksimic, hammadan ilgari kerak. Ham-
madan ham buni jaxşı biliş lazim. Bunda kşi fikri-
nin en saralari, — dedi.

Haftada uc marta kecqurunlari İzot keladi. Men
unga xat-savad orgataman. Dastlav u menga işan-
mas, mjlqıda kulib qojar edi, əmma birneca sabaq-
dan kejin:

— Jaxşı orgatasani! Sen damla bolsan bolar
ekan... — dedi. Va qoqqusdan taklif qildi:

— Sen kucli emişsan, qani, kaltak uşlav tartişa-
lıqcll

Aşxanadan bir kaltak tapib ciqdiq va jerga oturib
ajaqlarimizni bir-birimiznikiga traşdik, bir-birimizni

tartib turquzişqa uzaq urundik. Xaxol esa kullib bizni xa-xalar edi:

— Qani, hə, qani... Hu!..

Izot meni turquzdi va bu uni jana ham majil qilqandaj boldi.

— Tuzuk, kuciq çajida,— dedi u menga tasalli berib,— hajki baliq avini yaxşı kormas ekansan-da. Bolmasa men blan Volgaga barar edin. Kecasi Volgada açajib boladi-da.

U konul qojuş blan xila muvaffaqijatti va yaxşı oqur va bunga ozi hajran bolar edi. Ba'zan dars vaqtlarida ornidan irqib turadi-da, takcadan kitabni aladi va qaşlarini kotarib, birneca satr oqujdi-da, qzarib menga qarajdi:

— Oqujatibman-ə, anasi bajtalni!

Kozini jumib takrar qiladi:

Farzandi mazarida jtoqlağan anadaj.

Lajxorak monli jer uzra inragaj!..

— Kordinmi?

U kopinca sekingina sorar edi:

— Harhalda buni menga tuşuntir, uka. Kşl şu ciziqlarqa qarasa undan soz ciqadi. Bu sozlar jana bizniq oz tilimiz, oz sozlarimiz boladi! Men buni qandaj qilib bilaman? Heckim menga ajtib bermajdi. Surat bolsa edi, u başqa gap. Bunda xuddi fikrlarniq ozi jazilgandaj. Bu qandaj boldi?

Unga men nma deb ham çavab beraalaj? „Bil-majman“ desam bu adam xafa bolar edi.

— Çadugarlik,— der edi u kitab sahafastni jariqqə salib korib.

Uniq saddaligi faram, kşiga ta'sir qilaturəğan. Xuddi

balalarnın saddalığıdaj. Bu bargan sajn menga kitab-
lardagi yaxşı muziklarnı xatırlatar edı. Hamma balıq-
cılardaj dejarlık şu şairtabıat, Volganı, sukunatlı ke-
calarnı, jalqızlıqını va muraqabalı hajatnı sevar edı.

Julduzlarga qaradı, sonra soradı:

— Xaxol julduzlarda ham bizga oxşagan adamlar
var, — deydi, — şu rastmı? Biran işara blan ularnıñ
hal-ahvallarnı soralsa edı, bizdan kora jaxşıraq, quv-
naqraq kun korusar...

Asıda u oz turmuşidan mamnun. Unıñ heckimi,
uj-çajı joq. Ozınıñ tinc balıqcılıqı blan bolıv, hec-
kimnıñ qolıqa qaramajdı. Əmma muziklarga cuda
saqlıq blan muamila qılar va menı agahlantırar edı:

— Sen ularnıñ xuşmuamilalıqlarıqa qarama. Bular
ajjar adamlar, jaramas. Sen ularga inanma! Ular
bukun sen blan jaxşı, ertaga başqaca. Unıñ harbiri
ozınıgina koradı, çamaat işını katorga hsablaydı.

„Bəlxorlar“ toqrisıda u ozıda — jumşaq konulli
kşıga munasib bolmagan duşmanlık blan sozlaydı:

— Ular nega başqalardan baj. Cunki aaşqalar aqlı.
Xop, sen, çanas, aqlı bolsan şını esında tut: de-
qanlar top bolıv, inaqlıq blan jaşasa — bir kuc vola-
dı! Əmma ular qışlaqını majda-majda bolaklarga vola-
dılar. Mana, gap qajerdal! Ozları-ozlarıga duşman.
Bular jaman adamlar. Mana şunıñ ucun xaxolnıñ
damı qajladı...

U crajlı va kuclı bolıv, xatınlarga çuda ma'qul
keladı. Ular bunı ozlarıga qaratışar edı.

— Albatta men bu işda joldan azganman, — der
edı u oz qılmişidan puşajman bolıv, — bu, xatınlarnıñ
erlarıga ələm qılaturoqan narsa. Ularınıñ ornıda bol-

sam ozim ham xafa bolar edim. Braq, xatinga rahm qılmasdan bolmajdi. U goja senin ikkinci çanin. Bular na bajramni biladi, na jaxşi soz eşitadi. Atga oxşar işlagani-ışlagan. Erlari ularni sevişga vaqt tapalmajdilar, men esa boş adamman. Koplarni toj jilijaq erlari muşt blan bağadilar. Toqri, bu toqrida gunahim bar. Ular blan hazillaşaman. Faqat bitta iltimasim bar: xatinlar sizlar özara uruşmanlar, men hammalaringa ham jetaman! Bir-birlaringa həvəslarin kelmasin, menga hammalarin baravar, hasadlaringa rahmim keladi...

Xçalat bolgandaj kulumsirajdi-da, dejdi:

— Hatta bir pomeşcik xatini blan birga ketajadim. U şahardan baqiqa kelgan edi. Ozi caxli, semiz, appaq-sutdaj. Saclari qapqara, çingalak. Koziari kokumtil, jaqlimli. Men unga baliq satgan edim, xalas. Bir vaqt unin juziga qarasam „hə“? — dedi. Oziñiz bilasiz — dedim. Xop, jaxşi, men kecası aldinga baraman, kutib otur, dedi. Ajtganidaj keldi. Əmma uni iskəstaparlar caqib, çuda bezavta qildi. Hec iş ciqmadı. Bolmajdi, ilacı joq, pəşşə qojmajatır — dejdi. Əmma ozi jıqlaj-jıqlaj, dejdi. Bir keca-kunduzdan kejin eri keldi. U allaqandaqa sudja ekan. Qara-ja, pomeşcik xatınları qandaq boladı — dedi u ta'na aralaş, xafalik blan — pəşşə xalal berar emiş...

Izot Kukuşkinni çuda maqtajdi:

— Mana, muzikni kor, bu jaxşi adam! Buni adamlar jaman korusadı, əmma bahudaga jaman korusadı! Xop gapiradikuja, əmma harqajsı hajvannın oz cparıllı bar.

Kukuşkannın jeri joq. U bir pjansta, kıkına, əmma

çuda aבçir va acciqi tez batrak xatinga ujlangan. U ozinin ujini temirciga bergan. Ozi esa Pankovnin işini qilib hammamda istiqamat qiladi. U janilikni çuda yaxşı koradi. Agar janilik bolmasa ozi turli vaqialar toqujdi.

— Mixajlo Antonov, eşitdinmi? Tinkov at qaravuli ozinin xizmatini taşlav monaxlikka ketar emiş, muziklarnin burunlarini qanatqanim bəs debdir.

Xaxol çiddijat blan dedi.

— Mana şu tariqada hamma başliqlar bizdan qacib ketadilar.

Ozinin uzun saclari arasidan paxal, tavuqnin patlarini suqura-suqura Kukuşkin muhakima qiladi:

— Hammasi emas, viçdanlilargina qacadi. Oz xizmati aqirliq qilqanlar ketadi. Viçdanga işanmajsan, Antonic, korib turibman. Viçdaniq bolmasa harqanca aqlli bolsaq ham trikcilik qilib bolmajdi. Bir viqiani ajtib beraj.

U allaqandaj „en aqila“ bir pomeşçik xatini toqrisida sozladi:

— Şundaj jaman xatin ediki, hatta gubernator ozinin baland martabasiga qaramasdan uninq aldiga mihman bolib kelar edi. Xanim hazratlari, — dejdı:— har ihtimalga qarşı ihtijat bolinız, siznin şarir işiniz toqrisidaqi xabarlar Peterburgga ham jetibdir! — Xatin albatta uni şrin vino blan mihman qilqan. Ozi esa „jolinizga baraverin, men oz adatimni ozgartirmajman“ dejdı. Uc jilu, bir aj otdı, u birdan muziklarni topladi, — mana dejdı, — menin hamma jerim sizga, xuş qalinlar va afv etinlar, men...

— Monastirga ketajatirman dedimi? — dedi xaxol.

Kukuşkin unga diqqat bilan qarajdi va tasdiqlajdi.
— Toqri, egumenlikka¹, demak buni sen ham
eşitgan ekansan? 5.

— Hecqacan eşitganim joq.

— Bolmasa qajaqdan bilasan?

— Men seni bilaman.

U başini cajqab donqullajdi:

— Kşiga hec işanmajsan-ə!..

Şundaj qilib, daim uning hkajalaridagi jaman, javuz kşilar jamanlik qilişdan carcajdilar va „damdaraksiz joqaladilar“, əmma kopinca Kukuşkin ularni xuddi axlat jaşigiga aqdarqandaj monastirga jubaradi.

Uning başiga kutulmagan, qalati fikrlar keladi. U qaşlarini cmiradi va dejdi:

— Biz bekarga tatarlarni maqlub qilqun ekanmiz. Tatarlar bizdan jaxşiraql

Şu pajtda gap tatarlar ustida emas, baqdarlar arteli taşkil qiliş ustida ketajatgan edi.

Romas Sibirija, baj Sibir deqanlari toqrisida soz-lajatganda, Kukuşkin ojlanib turib donqulladi:

— Agar ikki-uc jil baliq tutulmaj turulsa, denizda baliq şundaj kopajadiki, deniz suvi taşib, kşilar suv astida qaladilar. Baliq çuda tez kopajadi!

Qişlaq Kukuşkinni devana hsablajdi, əmma uning hkajalari qalati, fikrlari muziklarning qaşiqa tegadi. Ular sokunadilar. Mazaq qilib kuladilar. Əmma uning soziga qziqib, xuddi bu jalqanlar icidan rastli ciqib qalaturqandaj diqqat bilan qulaq saladilar.

---

¹ E g u m e n — monastir başliql.

Uluqsfat kşilar uni pustobrex¹, dejdilar. Alifta Pankovgına çiddij turib:

— Stepan cistanli kşı... — dejdi.

Kukuşkin çuda uddaburra kşı. U bondar², peckaci, asalariga qaraşni biladi, xatinlarga parranda asraşni orgatadi, abçirlik blan duradgarlik qiladi va garci xuşjaqmasliq blan işlasa ham har iş qolıdan keladi. U muşukni jaxşı koradi. Oziniñ turgan jeri ham-mamda onga jaqin muşuk balalari bar, ularni qarqa, jalaq blan baqadi. Muşuklarga parranda jejişni orga-tiv qojib, şu blan oziga zjan qilqan. Uniñ muşuk-lari çoça, tavuqlarni boqadi. Xatinlar Stepanniñ muşuklarini avlajdilar va rahmsiz suratda uradilar. Kopinca u turgan hammamdan fojani ciqqan xatin-larniñ tavuşlari eşitiladi, əmma bu uni taşvişga sal-majdi:

— Ahmaq xatinlar, muşuk avci çanvar, u itdan caqqanraq. Men bularga parranda avlaşni orgataman. Juzlas muşuk asrajmiz. Satamiz. Daramad boladi, ahmaq xatinlar!

U savadli bolgan, əmma esidan ciqarqan. Jana esiga algusi kelmajdi. U zatan aqlli, xaxolniñ hka-jalaridagi اساسij fikrlarni başqalardan kora tezraq fahmlajdi.

— Ha, ha, — dejdi va acciq dari jutgan jaş bala-daj cehrasini buzib, — demak Evan Grozni majda xalq ucun zararsiz bolgan.

U, Izot, Pankov ucavi kecqurunlari biznikiga kelişadi va alamniñ tuzulişı, cet mamlakatlarniñ

¹ Behuda jalqan sozlarni sozlajturoqan kşı.

² Harxil bockalar qilaturqan usta.

hajati, xalqlardaqi inqilabij qozqalişlar toqrisida xaxolnıñ sozini eşitib, kopınca jarım keçagaca oturadılar. Pankovga Fransija inqilabi jaqadı:

— Mana bu cinakam hajatnıñ ozğarişi, — deşdi u maqullav.

U bundan ikki jil burun vaj muzik bolgan atasidan açralıv cıqqan. Atasınñ katta voçaqi var, kozlari veça vaqrajqan. Pankov İzotnıñ jetim çjaniga „muhabbat vaqlav“, şuni alğan. Uni qattıq qolliq blan tutadi, əmma şaharlılarca kijintiradi. Bevaşlık vaçhidan uni atasi aq qilqan. Oqlınıñ janı salingan uji janidan otıv ketajattıv accıq blan tupuradi. Pankov uşını Romasga içaraga berıv, qışlaqdaqi vajlarınñ xahişlariga qarşı uj janiga dokan salğan. Şunıñ ucun vajlar uni jaman koruşadi. U zahıran vajlarga beparva nazar blan qarajdı, ular toqrisida pala-partış sozljadı va ozlari blan qopal muamilada bolıv, mazaq qilqan nazar blan qarajdı. Qışlaq hajatını jaqtırmajdı.

— Hunarım bolsa şaharda turar edim... — deşdi.

Ozi kelişgan kşi. Hamavaqt jaxşı kljinadi, ozini uluqsfat tutadi. Çuda ızzatnafslı, ihtijatkar, işanmavcan.

— Sen bu işni jaxşı korıbmı jaki pul tapuv ucun qilasanmı? — deş sorajdı u Romasdan.

— Sen nma deş ojlaşsan?

— Joq, sen ajt.

— Seniñca qandaj bolsa jaxşı boladı?

— Bilmajman! — Seniñca-cı?

Xaxol qajsar, axırı muzikni gapirişga maçbur qiladı.

— Aql iş beradı, albatta! Aql fajdasız turmajdı. Fajda qajerda bolsa u jerda iş mustahkam boladı.

Konul bizga yaxşı məsləhətlər verməydi. Konulga qarasam başıma belə işləri qılıb qojar edim! Pop-niñ uşğa albatta ot qojar edim. Səngə daxli bolmağan işgə aralaşma!

Pop bədqəhl cal. U Pankovniñ atası blən qılqan çançalığa aralaşib, unğa çuda ələm otkazdi.

Avval Pankov mənə düşməndə, deyarlik münasibətdə bolar edi. Həttə xoçəjin qaralıq qılcıqırqandə mənə qılcıqırar edi. Əmma bu qılıqı təzdan joqaldı, əmma hərhalda mənə işənməsliğini sezar edim. Pankovniñ ozi mənə jəqmas ham edi.

Xarılardan bənə qılınqan azada, mu'çaz bir huçrada otkazılğan bir keca hec jadimdən cıqmajdi. Terazaları dərparda blən məhkəm qaplanqan. Burcəkdağı stol üstida lampa janadı. Unıñ aldidə dompeşana, sacları jaxşiləb qırılqan, sersaqal bir kşl oturib sozljadı.

— Həjat kşiniñ həjvəndan bərgən səjin uzaqlaşuvidən ibarətdir...

Uca muzik unğa diqqət blən qulaq bəradı. Həmməsi ham səfdil, zıjrak. İzot xuddi uzaqdan kelğan tavuşgə ozi jəkka qulaq salajətğandə bir vəziyətdə tek, qmirləməsdən oturadı. Kukuşkin xuddi pəşşə taləğandə betaqət. Pankov əsa əppaq mojləblərini bürəb fikr jurguzadı:

— Dəmək, hərhalda xəlq təbəqələrə açılışgə muhtaç bolğan. Pankovniñ ozi bətrəgi Kukuşkin blən sra daqal muamələdə bolməsligi və xəjalpərasətniñ kulgili jalqanlarını eşitüvi mənə çuda jəqar edi.

Suhbət tujajdi. Mən bəlxanəməgə cıqıb, acıq terazə janida, uşqıqə ketğan qışlaqqa və sukunət hükm surğan daləgə qarab oturamən. Tüngi qaranqılıqni,

ufuqqa taman uzaqlaşqan sajin jerga jaqin korun-
gan juldzlarniñ miltillaşi bezajdi. Sukunat jurakni
qisadi, fikr esa, ceksiz kenlikka aqadi va men miñ-
larca qışlaqlarni koraman. Bularniñ hammasi ham
bizniñ qışlaqdaj jerga qapişib tek jatadi. Sukunat.

Qaranqı boşlik meni issiqqina qucaqlıqa alib, miñ-
lab zulukdaj qalbımoqa japişadi. Sekin-sekin ozimda uj-
qi darmansizligi sezaman. Qandajdir vah ma meni haja-
çanga saladı. Men jer juzida çuda kickina va açızman...

Qışlaqniñ hajati qarşimda koñulsiz bolib gavda-
lanadi. Qışlaqdaj qşilar şaharlıllarga qaraqanda saq-
lam va jaxşıraq hajat keciradilar, deb kop eşitgan-
man va oquqanman. Emma men muziklarni daimij
aqır mihnatda koraman. Ularniñ arasida işga zor
berib saqlam bolmaganlari kop, xursand, cehrası acıq
kşi joq, dejarlik. Şaharlik ustalar va şagirdlar bular-
ga qaraqanda az işlamaganlari halda bulardan jaxşı-
raq, koñullirak hajat keciradilar. Bu qavaqi salıq kşi-
lardek hajat toqrisida uncalik nadamatli va kşiniñ
çanıga legarli daraçada şka jat qilmajdilar. Deqanniñ
hajati meniñ nazarimga addij bolib korunmadi, u, jerga
zor diqqat qilişni va kşilarga nisbatan kop sergak
ajjarliklar qilişni tæløb qiladi va bu hajatni hekim
sevmajdi. Bunda es-huşniñ iştiraki kam. Qışlaqniñ
hamma kşilari kordaj tmiskilanib jaşaganliklari sezi-
lib turadi. Hamma nmadandır qorqadi, bir-biriga
işanmajdi. Bularda qandajdir jirtqıclıq fi'l-atvari bar

Aqlıqa muvafiq jaşaşni xahlagan „bizniñ“ kşilar—
Pankov, xaxol va başqalarni bular nega jaman korus-
lariga tuşunalmajman.

Şaharniñ afzalijatini, unıñ baxtga taşnalıgını, unda

aqlniñ dadillik blan harnarsani bılışğa qziqqanlıqini, aqlniñ maqsadi va vazifalariniñ turli-tumanligini men aniq kordim va daim şundaj kecalarda esimğa ikkita şaharlik kşı kelar edi:

„F. Kalugin, Z. Nebej“.

„Saat ustalari, şuniñdaj turli apparatlar, çarrahlik asbablari, tikiş maşınasi, barca sistemadagi musiqa asbavlar va hakazalarni tuzatadi“.

Bu viviska kickina magazinniñ targina eşiği ustiga qaqılqan. Eşikniñ ikki jaqida bittadan cañ basgan teraza. Bunıñ bittasida F. Kalugin oturadi. Uniñ tepakel başı sapsariq; başıda qurrisi bar. Kozida kozajnak. Juzi jumalaq, tola. U nazik asbav blan saatniñ icini cuqulab hamavaqt dejarlik kulumsirajdi jaki mojlab astiga komulgan jumalaq aqzini acib aşula ajtib oturadi. İkkinci teraza aldida Z. Nebej oturadi. Uniñ saclari qapqara, çingalak. Burni qijşiq. Kozlari katta-katta. Saqali uzunca. Ozi ariq, şaj-tanga oxşajdi. U ham qandajdir nazik, məjda asbavlar blan oqraşadi va ba'zan kutulmagan vaqtda joqan tavuş blan:

— Tira-ta-ta-tam! — deb qojadi.

İkkaviniñ arqa tamanida jaşiklar, maşınalar, qandajdir qildiraklar, qutilar, globuslar tertibsiz ujulis jatadi. Hamma takcalarda turli şakldagi ma'dan narsalar va devarlarda saatlar jurib turadi. Bu kşilarniñ işlaşini kuni boji tamaşa qilişqa ham tajjarman. Əmma meniñ uzun bojim ularga qaranqı qiladi. Ular menga aftlarini buruştiradilar va „ket“ deb qollari blan işara qiladilar. Ketajatib ularga havasim keladi;

— Har iş qolından kelsa qandaj yaxşı!

Bu kşilarni hurmat qilaman va ularga işanaman. Cunki bular butun maşinalarniñ, asbablarniñ tilini biladilar va jer juzidagi hamma narsaniñ tuzataladilar. Mana bular cinakam adam!

Qışlaq esa menga ma'qul emas. Muzikka tuşu-nalmajman. Xususan xatınlar hadew ozlariniñ kasal-liklari haqida nalıjdılar: „allanarsa jurakka tegadi“, „kokraklari qisiladi“, „hadew qarınları aqrıldı“. Ular bajram kunlarida eşik aldılariga jakı Volga bojida oturib ozlariniñ kasalliklari toqrisida berilib sozlaşa-dılar. Bularniñ hammasi ham çizzaki, bir-birini jaman sozlar blan sokadı. On ikki tjin turaturqan siniq bir sapal xumni dew uc aila bir-biri blan beşlik kotarib uruşdı. Bir kampirniñ qoli sinib, jgitniñ başı jarıldı. Bundaj uruşlar har hafta]dejarlik bolib turadı.

Jgitlar qızlarqa aciq va hajasız muamila qilib be-zarilik qiladılar: dalada qizni tutib alib jupkasini ba-şıga kotarib postlaq blan mahkam baqlab qojadılar. Bu, „qizni gul blan qojib jubariş“ dejidı. Pastdan beligaca jalañqac qızlar qıjqiradılar, sokadılar, əmma bu ojun ozlariga jaqadı şekilik baqlanqan jupkala-rini qollaridan kelgandan kora sekinrak jecganliklari seziladı. Butxanada ibadat caqıda jgitlar qızlarniñ mammalariga qol saladılar. Bular faqat şunıñ ucun-gina butxanaga keladılar şekilik. Jakşanba kuni pop minbarda turib:

— Hajvanlar! Namaqulciliq qilmaq ucun bundan ozga jer joqmi! — dejdı.

— Ukraina xalqi diniş hissijatga koprak beril-gan, — dejdı Romas, — bu jerda meñ xudaga ibadat

qiliş astida jalqiz eñ qopal qorquv va ackozlik majlini koraman. Bu jerdagi adamlarda xudaga haqiqij muhabbat, unij kuc va gozalligiga konul qojus joq. Bu balki jaxsidir: dindan qutulij asanraq boladi. Men sizga ajtsam din eñ zararli xurafat!

Jgitlar maqtancaq, əmma qorqaqlar. Ular uc mar-ta kocada jolimni tosiş urmaqci boluşdi, əmma mu-vaffaq boluşalmadi va faqat bir mar-ta ajaqimqa tajaq blan uruşdi. Men albatta bundaj narsalarni Romasga ajtmas edim, əmma u meniñ aqsav jurga-nimni korib ozi bildi.

— Ehi, harqalaj mukafat alıbsiz-da? Men sizga ajtmaganmi edim.

U menga kecalari juruşni maslahat kormasa ham, harhalda men baqma-baq jurib Volga bojiga ciqaman va daraxtlarniñ astida tunnij qara qalin pardasi ar-qali pastga, darjanij narigi jaqi otlaqqa qarav otura-man. Volga salmaq blan sekin aqadi. Uniñ juzida oluk aj aks etgan qujaşniñ altin nuri jarqırajdi. Men ajni jaman koraman. Unda qandajdir bir maş'umlik bar. U, itni hasratga salgandaj meni ham hasratga sa-ladi. Nala qilqim keladi. Undan tuşgan jariqlıq unij oziniki emasligini, unij oluk ekanligini, unda hajat joq va boluvi mumkun ham emasligini bilganimdan kejin çuda ham sevindim. Bungaca men unda mis adamlar bar, ular ucburcak şakllardan ibarat bolib, parkalga oxşav harakat qiladilar va çaranlajdilar, aj-dagi hamma narsa misdan, osumlik, hajvanat ham-masi daim palaqda tavuş blan çaranlajdi, jerga duş-man, unga qarşi biran jamanlik qiliş qasdida, deb tasavvur qilar edim. Uniñ asmanda boş orun ekanini

billiş menga jaqar, əmma şundaj bolsa ham unın us-tiga uni parca-parca qilaturqan kuc blan biran me-teor ¹ tuşuvini va u oz ranıda jerga sacilib tuşuvini xahlar edim.

Volganın aqışı unga tuşib turgan jariqlıqni qan-daj çmirlatganıga, allaqajerdan başlanib qaranqılıqda allaqajaqqa barib kozdan joqalqan baland qırçaq-larqa qarab men oz ojimni şaqdam va keskinrak bol-gan his qilar edim. Soz blan ajtib bolmajturoqan va kunduz başdan kecirganlarimga jad bolgan allanarsa toqrisida jenilgina ojlaşman. Suv tavuş ciqarmasdan deyarlik çmirlab aqadi. Qara, keñ joldan açajib, misl-siz ot quşidaj paroxod şuvullaş baradi. Bu şuvullaş xuddi quşnıñ qanat qaқиşıqı oxşajdi. Jajla qırçaqı-nıñ astida ot juzadi. Undan qzil şu'la suvniñ betiga tuşadi. Bu — baliqci, baliqni jaritadi. Kşinıñ nazarıga goja asmandagi orunsiz julduzlardan biri tuşib, suv-nin ustida ot bolib juzib jurgandaj korunadi.

Ktabda oquqanlarım açajib xajalga ajlanadi. Xa-jaldan oxşaşsiz manzaralar otadi va ozinıñ darja ke-tidan tunnıñ jumşaq havasi icida juzib barajatgandaj his qilasan kşı.

Izot meni tapadi. Kecasi u jana ham gavdallrak, jana ham koñulga jaqaturqanraq korunadi.

— Jana şu jerdamısan? — deydi u va janimga otu-rajatib darja va asmanga qarajdi-da, altin tusli ipak-daj saqalini slab uzaq çım qaladi.

Kejin xajal suradi:

— Oquş mulla bolaman-da, hamma darjalarnı ja-

---

¹ Asmandan tuşaturqan taş.

qalab, hamma narsaga tuşınaman! Kşilarnı oqutaman!
Kşı blan hamdard boluş jaxşı ukam! Hamdardlarca
sozlaşsan, hatta xatinlar ham tuşunadilar. Jaqında
bitta xatin meniñ qajıqımda oturıb sorajdı: olsak nma
ahvalga tuşar ekanmız? İşanmajman, — deydi, — do-
zaxga ham, çannatga ham, u dunjasıga ham. Ənə,
kordınmi? Ular ham, ukam...

U soz tapalmasdan andak çim qaldı va sonđan dedi:

— Trik kşılar...

Izot tun kşisi edi, u gozallıknı jaxşı sezar va bu
toqırıda xajal surgan baladaj sekin-sekin sozlar edi.
U xudani katta, nuraniy mojsafid, alamnıñ jaxşı va
aqlı xoçajını tasavvur qilib unga qorquvsız işanar va
unıñ javuzlıknı joqatalmaslıqı toqırısında bundaj de-
ydi: jer juzida adam çuda kopajıb ketgan, qajısbılığa
qaraşını bilmajdı. Məjli, ulgurar, korasan həli! Əmma
İsaga sra tuşunalmajman! Menga unıñ hecbır keragi
joq. Xuda var, boldı. Jana unıñ oqlı nmaga kerak?
Oqlı bolsa nma! Nma, xuda olğanı joqku!..

Əmma Izot kopınca indamasdan nma toqırıdadır
ojlanıb oturadı va harzaman xorsunıb gapirıb qojadı:

— Şundaj, bu şundaq...

— Nma?

— Ozim...

Xra jraqlıqqa qarab jana uf tartadı.

— Bu hajat — jaxşı!

Men qoşulaman:

— Jaxşı, jaxşı!

Qapqara barqıtđaj suv azamatlık blan aqadı. Unıñ
ustıda kumuş kamalakđaj bolıb „səman joli“ turad.
Altın torqajđaj bolıb julduzlar caqnajdı va qalıb se-

kin-sekin hajatnin sirlari toqrisida ozinin telba ojla-
rini kujlajdi.

Uzaqda otlaq ustidagi qizqic bulut arasidan aftab-
nin nuri atilib ciqadi-da, ozinin tavusnikidaj dumini
jer uzra jajadi.

— Bu aftab acajib! — dedi Izot baxtjarana kulib.

Almalar gullagan. Qislaq qizqic gumbazlar va
xusboj hidlar astiga komulgan. Bu hid mum va gon
hidini basib, hammajaqqa kirib baradi. Juzlab gulla-
gan daraxtlar gul barglaridan ibarat bolgan qizqic at-
las kijib, jasanib, qatar bolib dalaga taman cozulgan-
lar. Ajdin kecalarda jumshaqqina sabada gul japraqla-
rini, saxcalarni qmirlatadi. Ularnin sitir-sitir tavuslari
aran esitiladi va qislaq kokumtil-altin raqli aqir tol-
qunlar astida qalqandaj. Bulbullar talmasdan dard
blan sajrajdi. Kunduzi esa quşlar cuqurlaşadi.

Bajram kunlarida qizlar va jgillar kocalarda juriş
aqizlarini quşlardaj acib aşula ajtadilar, maxmurlarca
kuladilar. Izot ham xuddi mastdaj kuladi. U azdi.
Uniq kozlari iciga batis kiris ketdi. Juzi — jana ham
ciddijraq, crajliraq va ezgurak boldi. U kuni boji ux-
lajdi. Kocaga faqat kecgajaqin ciqadi. U nmanindir
qamida, sekin-sekin qadam taşlajdi. Kukuşkin uni
qopal ravişda, əmma erkalik blen xorlajdi. U esa
xçalat bolgandaj kulumsirab:

— Gapirma. Nma qilaj? — dedi.

— A, jaşaşni qara-ja, mazal Konulga qandaj ja-
qaturqan sozlar! Olgunca ham esindan ciqarmajsan.
Olib trilsan avval şuni xatirlajsan!

— Huşjar bol, muziklar seni uruşadi, — dedi xa-
xol kulumsirab.

— Ursa arzıjdi, — dedi İzot.

Har kecası deyarlik bulbulların sajrışları blan birgə baqlarda, dalada, darja bojıda Migunnın otkur, kşını hağaçaŋga salaturqan tavuşı eşitiladi. U çuda crajlı aşula ajtadi. Şu aşulasi ucun muziklar unıñ kop gunahlarını kecirar edilar.

Şanba kuni kecqurunları dokanimiznıñ eşigi aldi- ga adam kop toplanadi va bularnıñ icida albatta cal Suslov, Barinov, temirci Krotov, Migunlar boluşar edi. Bular oturiş, fikr qilib suhbat quradılar. Bular ketgandan kejin başqalar keladi, jarim kecgaca de- jarlik ahval şu. Ba'zan mastlar çançal qilişadi. Çan- çalrı hammadan kop soldat Kustin qozqajdi. Bu adam bir kozlı va sol qolınnıñ ikki barmaqı joq. U jenla- rını şmarış, muşt kotarış uruşqaq xorazdaj qadam taşlav dokannıñ aldiga keladi va boquq tavuş blan çanınıñ barıca qicqiradi:

— Xaxo'lar zararlı millat. Ular turklar dinidal! Çavab ber, nega butxanaga barmajsan? Bid'atcil Fitna! Çavab ber, seniñ ozın kimsan?

Unıñ qaşiqqa teğışadi:

— Mişka, nega barmaqınqa atdın? Turklardan qorqdınmi?

U qodajıv keladi, əmma qojuşmajdi, tutıv qijqi- riq, kulgi icida cuqurqa itarişadi, u jumalav ketaja- tıv qattıq qicqiradi:

— Qaravull! Oldim...

Kejin cuqurdan ciqadi. Hammajaqi cañ. Xaxol- dan bir şikalik ¹ araqqqa pul sorajdi.

---

¹ Bir şışanın tortdan biri.

— Nma vaçdan men senga pul beraman?

— Kuldurğanim ucun, — dedi Kostin. Muziklar kulis jubaradilar.

Bajram kuni ertelas edi, xizmatci xatin peckaga ot jaqib taşqariqa ciqqan. Men dokanda edim, aşxanada birdan nmadir gumbullab ketdi. Dokan larzaga kelib, takcalardagi konfet quticalari tuşib ketdi. Ajna sindi. Pol taraqladi. Men aşxanaga qarab jugurdim. Unin eşigidan qapqara tutun buruqsirab ciqar, nmadir pişillajdi. Xaxol meniñ jelkamdan uşladi:

— Toxta...

Ajvancada xizmatci xatin qicqirar edi.

— Ej, ahmaq xatin...

Romas tutunniñ iciga kirib ketdi. Nmadir gulduratdi.

Qattiq sokundi va qicqirdi:

— Toxta! Suv!

Aşxananiñ polida otunlar tutajdi. Oñiştılar tuşib jatibdir. Peckaniñ ici boş. Qapqara tutun icida pajpaslab suvlik paqirni tapdim-da polga sepdim va undagi otunlarni alib peckaga tiqabaşladim.

— İhtijat bolıñ! — dedi xaxol va xizmatci xatinniñ qolidan uşlab eşikdan İtarib jubardi-da, — dokanni berkit, — dedi va qajtib kelib, — sekinrak Maksimic, balki jana partlar... — dedi, sonra cokkalab qola otunlarni diqqat blan kozdan kecirdi-da, men peckaga tiqqan otunlarni qajtadan aldı.

— Nma qilajatirsiz?

— Mana, buni korin!

U menga titilib ketgan bir qolani uzatdi. Unin ici parma blan ojulgan bolib, qalati qurum basgan edi.

— Tuşunasızmi? Bular qolaniñ iciga miltiq dari toloqazqanlar. Ahmaqlar! Bir qadaq miltiq dari blan nma qilib boladi?

Qolani cetga alib qojdi va qolini juvajatib:

— Xajrijatki Aksenja ketgan ekan, bolmasa majib bolar edi.

Acciq tutun tarqaldi. Kejln qarasam takcadagi idişlar, terazaniñ hamma ajnalari singan, peckaniñ aqzidaqi qıştlar kocgan.

Xaxolniñ şu tapdagi aqirliqi menga jaqmadi. U xuddi bu ahmaqana qasd hecqanca xafa qilmaqandaj jurar edi. Kocada esa balalar jugurişib qicqiradilar:

— Xaxolniñ ujiga ot tuşdi. Ot ketdi!

Bir xatln qarqajdi, qicqiradi. Ujda esa Aksenja qorqib baqiradi:

— Mixajlo Antonic, dokanniñ eşiğini buzib kirisajatir!

— Sekin, sekin, — dedi u hol saqalini caciq blan ertajatib.

Ujniñ aciq terazalaridan qorquv va qazabdan qijşajqan va çun basgan başaralar korunadi. Kozlari tutundan acişgan. Kimdir qazab blan qicqirdi:

— Bularni qışlaqdan hajdaş kerak! Serçançal adamlar! Bu nma degan gap?

Kickina, sarloq muzik coqunib ozica allanarsa deb peirlab terazaga ciqmaqci boldi, əmma ciqalmadi. Uniñ oñ qolida balta, cap qoli esa terazaga tirmaşib tutalmajdi.

Romasniñ qolida qola, undan soradi:

— Qajaqqa ciqasan?

— Ot ocurgani, taqsrım...

— Hecqajer janajatgani joqku...

Muzik qorqib aqzini acdi-da kozdan joqaldi. Romas esa dokanniñ aldidagi ajvancaga ciqdi va toplanib turgan adamlarga qolani korsatib dedi:

— Iclarından birav mana şu qolanıñ iciga miltiq dari çajlav, bizniñ otun iciga taşlav qojıbdır. Əmma miltiq dari az bolgani sababli hecqandaj zarar jetkazmadı..

Men xaxolnıñ arqasında, toplanğan adamlarga qarab turar edim. Qolıqa balta tutğan muzik havliqib ham-maga gap maquillar edi:

— Qjola blan meni uraman, dev bir hamla qildiki...

Mast soldat Kostin qicqirar edi:

— Bu hajvanni hajdaş kerak! Sudga berilsin...

Əmma kopcilik Romasga qarab indamas va unıñ sozıga unca işanmasdan qulaq salar edi.

— Ujni partlatış ucun kop miltiq dari kerak boladi. Biran put bolmasa kfaja qilmas! Xop, barınlar endi...

Kimdir soradi:

— Qışlaq aqsaqalı qajerda?

— At qaravul kerak!

Kşilar şaşılmasdan ılar-tlamas tarqadi. Bular goja nma toqridadir afsus qilqandaj korunarlar edi.

Biz çaj icgani oturdik. Çajni Aksenja qujar edi. U adatdan taşqari şrin soz bolib ketdi va Romasga rahm qilqan nazar blan qarab dedi:

— Siz ularnıñ ustidan arz qilmajsiz, ular bezari-likni qilişaveradi-da.

— Bunga acciqnız kelmajdını? — dev soradım.

— Harbir betuturuqliqqa acciq kelavergani vaqt qanı?

Hamma adamlar ham şundaj aqırlıq blan oz işla-
rını qilsalar ekan, deb ojladim.

U Qazanqa barmaqci ekan, mendan qandaj kitablar
alib kelişini soradi.

Ba'zan menin nazarimga bu adamda qalb ornida
saatnikiga oxşagan mexanizm bolib, u butun umrga
jetarlik qilib burav qojulqan korunar edi. Men xaxolni
jaxşi koraman va çuda hurmat qilar edim. Əmma
unin bir çahli ciqqanini, menga jaki başqa biravga
jer tepinib qicqirqanini korgim kelar edi. Braq unin
çahli ciqmajdi, çahl ciqişni bilmajdi jaki ozi xahlamajdi.
Braq betuturuqliq jaki qabihliq blan unin qaqiqa tegiş-
sa faqat kulumsirav, kok kozlarini qisadi va qisqa-
qisqa qilib savuqqina çavav beradi. Unin sozlari addij,
əmma rahmsiz boladi.

U Suslovdan soradi:

— Nega siz, appaq saqalliq adam, konlişizni qalb
qilasiz-ə?

Calnin sariq juz va peşanasi sekinlik blan qzardi.
Xuddi appaq saqalnin tublari ham qzarqandaj tujular
edi.

— Bundan sizga fajda joq. Izzatiniz joqaladi.

Suslov başini quji salib maqulladi:

— Rast, fajda joq.

Kejin Izotga dedi:

— Bu konulnin rahnamasi. Şundaqa adamlar baş-
liq bolsa tuzuk...

Romas ozi joq vaqtda men nma qlişim kerakli-
gini psanda qilar edi. Nazarimda u vaqi' bolgan part-
laşni xuddi pəşşə caqqanini unutgandaj, unutatur-
qandaj bolar edi.

Pankov kelib peckani kordi da, qavaqini salib soradi:

— Qorqmadilarinmi?

— Nmadan qorqajiq?

— Çañ!

— Otur, çaj ic.

— Xatirim qarav oturibdir.

— Qajerda edin?

— Izot ikkavimiz baliq avida edik.

U ketdi va dahlizga ciqqanida ozica takrarladi:

— Çañ!

U xaxol blan sozlaşganda hamavaqt gapni cozmajdi, xuddi ikkavi allaqacanlar har toqrida va cgal narsalar ustida gaplaşib algandaj tujular edi. Şu xatirimda: Romas Ivan Grozninin qandaj padşahlik qilqanini ajtib berganda u tinlab:

— Koñulsiz padşah ekan! — deb qojaqalqan edi.

— Qassav, — deb qojdi Kukuşkin, Pankov esa qat'ijat blan:

— Unda u qadar aql korunmajdi. Xajr, u knazlarni joqatib, ularnin orniga majda dvorancalarni kopajtirgan. Hə, jana kelgindilarni toplagan. Bu aqllilik emas. Majda pomeşcik jrigidan jaman. Pəşşə — borı emas, uni miltiq blan atib bolmajdi, əmma boridan artiqraq çanga tegadi.

Qolida bir paqir laj blan Kukuşkin pajda boldi. U peckanin aqzini şuvajatis dedi:

— Nijatni qara-ju, şajtanlar! Ozlarinin bitlarini bitirmagan adamlar, adamga qasd qilar emiş! Sen, Antonic, birdaniga kop məl alib kelma. Az-az, əmma tez-tez alib kel, bolmasa ujinga ot qojib jubarişadi. Sen bu işni qildinmi, afat kutaver.

„Bu iş“ — qışlaq baxclarıya sra ham xuş kelmaj-turqan — baqdarlar arteli. Pankov, Suslov va ikki-uc aqlli muziklarını jardamları blan xaxol bu işni ajaqqa bastirajazgan edi. Uj egalarını koplari Romasga jaxşı munasibatda bolabaşladılar. Romasnı xaridarları kopajib ketdi, hatta, „hecnarsaga arzimagan“ muziklar — Barinov, Migunlar ham qollaridan kelganca xaxolga jardam berişga trişar edilar.

Migun menga çuda jaqadi. Unı çajli va munli aşularını jaxşı koramar. U aşula ajtganda kozını jumadi va unı keksalıkdan çijirciq basgan juzi tek turar edi. U ajdinsiz jaki havanı qara qujuq bulut basgan kecaları jaxşı koradi. Ba'zan keçqurunları sekin meni caqiradi.

— Volga bojiga keli!

U jerda, qanun bojica baliq avlaş mumkun bolmagan çajda ozını kıkına qajiqçasi ustida egri ajaqlarını suvga salib oturib sekin soz başlajdi.

— Xoçajın meni xorlajdi, məjli, cdajman. U men bilmagan narsaları biladi, əmma oz bradarım — muzik meni qisabaşlasa, bunga qandaj cdajman? Aramızdagi farq nma? U somlav hesablajdi, men esa tjinlav hesablajman. Şu xalas!

Migunın juzi pırpırajdi. Qaşları ucadi. Qalmaqni egavlaganda, unı caqlaqanda barmaqları tez harakat qiladi. Salmaq blan juragidan ciqarib gapiradi:

— Men oqri namını alğanman. Toqri — gunahkarman. Əmma hamma ham oqriliq qilib kun koradi. Bir-birini talajdi, soradi, kemiradi. Şundaj. Xuda bizni jaman koradi, şajtanı sevadi.

Darjanı qapqara suvi janımızdan ormalav otadi.

Unin ustida qapqara bulutlar juradi. Qaranqida darjanin narigi juzi korunmajdi. Tolqun sekin-sekin qumlaq qiroqaqlarqa urulib, xuddi meni oziga tartib allaqajaqqa alib ketgandaj ajaqimqa tegadi.

— Jaşaş kerakmi, axir? — deb sorajdi Migun xor-sunib.

Juqarida, tepalikda it ulujdi. Xuddi tuş korajat-gandaj ojlajman:

— Sendakalarga va sendaj jaşaş nma keragi bar?

Darja tinc, qapqara, qorqunc va bu issiq qaran-qilliq cektsiz.

— Xaxolni olduradilar. Seni ham oldurişadi, ihti-jat boll — dejdi Migun, sonra kutmagan vaqtda sekin aşula başlajdi:

Anačanım meni sevardi,

Botalaqlım, şrin tajım tinc jaşa, derdi.

U kozlarini jumadi va tavuşi bargan sajin kotari-ladi, muñli boladi. Qalmaqlı egavlaşda, qajliqiniñ çazlarini rastlaşda caqqan bolgan barmaqlariniñ harakati sustlaşadi.

Anaginam sozlariga qulaq salmadım

Ej-j-j... Qulaq salmadım...

Men ozimda qzliq bir kajlijat sezaman: xuddi qara su-juq bir narsanin kucli aqlıni jerni astdan urib ketajatir va jer unin iciga taman aqnas ketadi-da, men ham u blan birga ketaman-da qujaş abadij joqalqan qaranqilliqqa qarq bolaman.

Migun aşulasini qandaj bexasdan başlagan bolsa şundaj tamam qilib, qajliqini suvga tuşuradi, iciga tuşib oturadi — tavuş ciqarmasdan dejarlik qaranqi-liqqa kirib joqaldi. Unin arqasidan qarab qalib ojlajman:

— Şunaqa adamlar nma ucun jaşajdılar?

Menin dostlarim icida Barinov ham bar. U pala-partiş, maqtancaq, dangasa, caqimci va takasaltan adam. U Maskavda turgan va Maskav toqrisida çir-kanib, tupurib sozljadi.

— Çahannam şahar! Behuda şahar. On tort min alti dana butxana bar, əmma xalqniñ hammasi tav-lamacil! Xuda haqi hammasi atdaj xariş! Savdagarlar, harbijlar, meşcanlar hammasi jurgan jolida qaşlanib juradi. Cindan ham u jerda padşahniñ toplı bar, aza-mat qurallı Isjancilarga qarab atış ucun Petr Velikinin ozi qujduroqan. Aqsujak bir xatin unga muhabbat tufaj-lidan isjan kotargan. U bu xatin blan rasa jetti jil umr qilqan, kejin uc balasi blan qojib jubargan. Xatinniñ acciqi kelgan-da isjan kotargan. Padşa is-jancilarga qarab şu topni atganda ukam, toqquz min uc juz sakkiz kşi birdan jiqilqan. Hatta ozi ham qor-qib ketgan: joq, degan Metropolit Filaretga — bu ça-nasni qziqirtmasliq ucun mahkam berkitib qojuşqan!

Men bularniñ hammasi behuda gap, desam unin acciqi keladi:

— Abba, açajib fi'lin bar-da! Bu vaqiani menga bir oqumişli kşi mufassal ajtib verdi-ju, sen... U Kijev-ga „azizlar“ aldiga barib gapirar edi:

— Bu şahar bizniñ qişlaqqa oxşajdi. U ham te-palikda. Bir darja bar, atini eslimdan cıqardim. U Volganiñ aldida kolmak suvga oxşajdi! Toqrisini ajtganda bu şahar allaqandaj cuvalgan. Hamma ko-calari qinqir-qişiq, past-baland. Xalqi xaxollar. Əmma Mixail Antonic qanidan emas. Jarim polak, jarim tatar. Tiliga tuşunib bolmajdi. İlas xalq; qurbaqa

jejişadi. Ularnıñ hər bir baqası on qadaq. Hokuz mi- nişadi. Hatta uni qoşqa ham qoşadılar. Ularnıñ en kicik hokuzı biznikilarga tortta keladi. Aqırlıqı sak- san uc put. U jerda ellik jetti miñ monax, ikki juz jetmiş ucta arxijiriya var... Vaj kasal-ej! Bilmajsan-u, gap qajtarasan? Men bularnı oz kozım blan korgan- man. Sen barganmısan? Barganıñ joq. Şundaj bol- gandan kejin nma dejsan endi. Men, ukam, taxminan gapirişni hammadan kora jaman koraman...

U raqamlarnı jaxşı koradi. Çamni, zarb qilişni men- dan organdı, əmma taqsım qilişqa taqatı joq. Kop raqamli sanlarnı çuda berilib zarb qiladi va janlışadi. U cop blan qumqa kop raqamli sanlarnı jazıb qojadi- da, balalarca kozlarını katta-katta acıb, hajran bolıb qarajdı va dejdi:

— Bundaj sannı hec kim oqujalmajdı!

U xuşqamat emas. Kijimlari çuldur, ozıga qara- majdı. Əmma aftı crajlı dejarlık, saqalı çingalak, kok kozları ma'sumana kuladi. U blan Kukuşında qan- dajdır bir oxşaşlık var. Şuniñ ucun bolsa kerak ikkav bir-biriga jacinlaşmajdı.

Barinov ikki marta Kaspijga balıq tutgani bargan va şu haqda sozljadı:

— Deniz, ukam, hecnarsaga oxşamajdı. Sen unıñ aldıda pəşşədj bolasan! Unga qaradıñmı, sen joql U jerdagi hajat şrin. Hamma oşa jaqqa varadı. Hatta bir arximandrit¹ ham var edi. Tuzuk, jaxşı işlar edi. Bitta koxarka ham var edi. U prokurorniñ ma'suqası bolıb, oşanıkida turar edi. Taqın nma bolsin? Braç

---

¹ Erkaklar monastiriniñ baş mudiri.

cdamadi: prokuror, — dedi, — seni yaxşı koraman, əmma şundaj bolsa ham xajr, saq bol! Denizni kim bir marta korgan bolsa unın jana oşa jaqqa ketgusi kela-di. U jerda keñcilik. Goja kşi ozini asmanda his qiladi. Hec qısılış, siqılış joq. Men ham ketib, qalqan umrimni oşa jerda otkazaman. Men xalqni yaxşı kor-majman. Gap şu! Darviş bolib sahralarda jaşasam, əmma tuzukkina sahranı bilmajman...

Qışlaqda u, dajdi itdaj sanqib juradi. Unga ham-ma tahqir kozi blan qarajdi, əmma soziga Migunnin aşulasiga qulaq salgandaj berilib qulaq salıladı.

— Jalqanni çuda bapladı! Qulaq salib oturaber-saq.

Unın xajallari ba'zan hatta Pankovdaj içabij kşilarni ham taşvişga salar edi. Bir kuni bu işanmavcan muzik xaxolga dedi:

— Barinov, Grozni toqrisidaqi gaplarnın hammasi ham ktəbga jazilmagan, kopi jaşirilgan, dev isbat qiladi. Goja u semuruqqa ajlantirilgan emiş-da, şunın vaqtidan berli unın hurmati ucun pullarga semuruq-nın surati salınar ekan.

Jalqan, butun adatdan taşqari bolgan narsa, ba'-zan nonaqliq blan ojlanib ciqariloqan gaplar kşilarga turmuşnın haqiqatlari toqrisida çiddij gaplardan kora arıqraq jaqar edi. Buni men bir martagina sezib-manmi?

Əmma men buni xaxolga ajtganımda u kulib dedi:

— Bu ham otadi! Faqat kşilar ojlaşni organsalar bolgani. Ular ojlaş-ojlaş haqiqatni tapaladilar. Bu Barinov, Kukuşkinlarni anlaşıñız kerak. Bilasızmi,

Bular sən'atkar, oğlab çıxarucılardırlar. Balki İsa həm şulardaj bir tentak bolgandır. Unıñ oğlab çıxarqanları icida jaxşıları ham var. Bunga iqrar bolıñ...

Bu kşılar xuda toqrisida az va havsalasızlık blan sozlajdılar. Bunga men hajran qalar edim. Faqat cal Suslovgina tez-tez:

— Har iş xudadan! — deb qojar edi.

Bu sozlardan men hamavaqt necukdir umidsızlık aks etganini sezar edim. Men bu kşılar blan çuda jaxşı umrguzaranlık qildim, kecalari ular blan qilqan suhbatlarımda kop narsalar organar edim. Nazarımدا Romas tamandıdan qojulqan hər bir masala katta daraxtdaj, hajatnıñ ic-iciga tamir jajağı va unda bu tamirlar ozıdaj başqa daraxtnıñ tamiri blan kırışib ketadı va bu daraxtnıñ hər bir şaxıda fikrlar cecak atadı, çaranlavci sozlar japraq jazadı. Ktablarını qozoqatquci asalını sorib, ozimnıñ osuvimni sezaman, işanc blan sozlajman va xaxol birneca marta kulib meni maqtaqanı var:

— Jaxşı işlajatırsız, Maksimic!

Bu sozlari ucun men undan çuda mamnun bolar edim.

Pankov ba'zan oziniñ „şaharca kijingan“, kicik nagina, həlim xatini alib kelar edi. U sekin burcakka oturajativ laəlarını qımtıjdi, əmma birazdan soñ aqzi bir turfa qziq acilib, kozlari kşini qorquturqan daraçada katta-katta boladı. Ba'zan u cuqur sozlarni eşitib tabassum qiladı, juzini qollari blan japadı. Pankov esa Romasga kozini qisib qojib:

— Tuşunadı! — dejdı.

Xaxolnıñ aldiga ihtıjatkar kşılar keladı. U, şular

blan balaxanaga — menin ujimga cıqışadi-da, birnece saatlab oturişadi.

Aksenja ularga caj, avqat alib cıqadi. Ular oşa jerda jatib ham qalışadi. Bu adamlarni jalqız Aksenja ikkavimiz koramiz. Ular Romasga ĉuda i'tiqadli. Pankov blan Izot kecalari qajiqda bu adamlarni, otib ketajatgan paroxodga jaki Luşişkin pristaniga eltib qojuşadi, men tepalikka cıqib qapqara, jaxud ajdında kumuşdaj jarqıraqan darjada qajiqni ketajatganini, undagi miltıllagan craqni koraman. Bu craq paroxod kapitanini diqqatini ĉalib qiladi. Men bunga qarab ozimni zor, jaşin işni iştirakcisi his qilaman.

řahardan Marija Derenkova keldi. Uniń kozlarida ilgari meni xĉalat qilqan narsa joq edi. Uniń kozlari crajlligi ucun ozini baxtihar sezgan va saqalli, kapkatta kři iřqivazi bolganiga sevingan qizlarniń kozidaj edi. U Marija blan, hamma blan gapiriřganıdaj aqır kulumsırab gapiriřadi. Faqat saqalini tez-tez slajdi-da kozlarida mihr oti ucunlajdi. Marijanıń esa inicka tavuřidan xursandlik aks etadi. U havarań kojlak kijgan. Saci uciga baqlaqan lenta ham havarań. Uniń ma'sumana qollari bir turfa aĉib tinsiz — xuddi uřlagani bir narsa izlagandaj. Romalca blan qzil juzini jelpib, aqzini acmasdan qandajdir ařula ajtadi. Uniń nmasidir meni ilgarigidan bařqacaraq hajařanga salar edi. Men uni mumkun qadar kam koruřga triřar edim.

Ijul ajniniń ortasida Izot joqalib qaldi. U darjaga qarq boldi, dejiřdi va ikki kun otgandan soń malum boldiki, rast ekan. Qıřlaqdan jetti caqırlm pastraqda

âqlm, darjaniñ u qırqaqıqqa unıñ astı teşilgan, ceti singan qajıqını cıqarıb taşıl gan. Baxtsizlik şundaj roj bergan, dejişadi: İzot balki qajıqda uxlab qalqandır-da, unıñ qajıqı qışlaqdan uc caqırım pastda turğan bir kemaga urulğan.

Bu vaqia bolğanda Romas Qazanda edi. Kecqurun dokanga menıñ aldımğa Kukuşkin keldi. Inqıllab qapnıñ ustıga oturdı. İndamas, ozınıñ ajaqlarıqqa qarar edi. Papiros cekib soñra:

— Xaxol qacan keladi? — deb soradi.

— Bilmajman.

U tamaqıqqa sujak tiqılqandaj tavuş blan anadan alib sokunib juzini kafti blan qattıq işqadi.

— Nma boldi senga?

U labını tişlab menga qaradi. Kozlari qzarqan, çaqlı titrar edi. Unıñ sozlajalmaganlıgını korib men vahima icida biran konulsız xabar kutardim. Aqibat, u kocaga qarab, qıjınlıq blan gapirdi:

— Men Migun blan bardım. İzotnıñ qajıqını kor-dik. Astı balta blan teşilgan — tuşundıñmi? Demak İzot becara oldurılğan! Başqaca emas...

Başını cajqab sokunabaşladı. Soñra tek qalıb co-qundi. Bu muziknıñ opkasi tolğanını korib cdaş bolmajdı, əmma u jiqlajalmas, vuçudi titrar, qazab va xafalıkdan entikar edi. İrçib ornıdan turdı-da, başını cajqaj-cajqaj ketdi.

Ertasi kecqurun balalar qışlaqdan azgina juqarıraqda comulib jurib qırqaaqqa cıqıb qalqan siniq barzanıñ astıda İzotni korusıbedir. Barza astınıñ jarmi qırqaqınñ taşları ustıda, jarmi suvda bolib, siniq rul ilinib turar ekan. Unıñ astıda İzot tontarilib jatğan.

Başi pacaqlanqan, mijasi ciqqan, mijasini suv juvib ketgan. Baliqçılar unıñ arqasidan kelib uruşgan. Bojni balta blan capilganga oxşajdi. Aqim Izotni tebratadi, ajaqini qırqaqqa atadi. Xuddi u qırqaqqa ciqışqa zor berajatganga oxşar edi.

Qırqaqda jgirmaga jaqin baj muziklar qavaqlarini salib turadilar. Kambaqal muziklar həli daladan qajtmaqanlar. Oqrisman, qorqaq qışlaq aqsaqali hassasini doqullatis nari-beri jurar, dam-badam burnini tartib qzil kojlaginiñ jeñi blan ertar edi. Baqqal Kuzmin ajaqlarini kerib, qarnini ciqarib gah menga, gah Kukuşkinga qarab tikka turadi. U xuddi biravni qorqutqali qilqandaj qaşlarini emiradi, əmma kozlari jaşlanadi. Uniñ cotur juzi menga qizqancli bolib korunadi.

— A, bezarilik! — dedi aqsaqal aqirliqini egri ajaqlariniñ biridan ikkinçisiga taşlab, — a, muziklar, jaxşı emas!

Uniñ semiz, jaş kelini taşniñ ustida suvga qarab oturar va titraqli qollari blan coqunar edi. Ozica pçirlajdi. Astki labi qalin, qırqzil bolib pastga asilgan va qojnikidaj sariq tişlari korunib turar edi. Tepalikdan turli ranđagi taşlarga oxşab qizlar, balalar jumalab keladilar, can basgan muziklar şaşilib qadam taşladilar. Alaman sekin, quvur-quvur qiladi:

— Dil azar muzik edi!

— Dil azar bolib nma qildi?

— Ənə, ənə u Kukuşkin dil azar...

— Izot juvaş edi..

— Juvaş? — deb qicqirdi Kukuşkin muziklarga taman intilib, — bundaj bolsa uni nma ucun oldurdilarıñ? Çanaslar! Ə, nma ucun?

Qandajdir bir xatin birdan dardi tutgandaj kulib jubardi. Bu kulgi alamanga goja qamci bolib tegdi. Muziklar bir-birlariga baqirişdi, sokuşışdi, Kukuşkin esa bir sakrav baqqalniñ cotur juziga tarsaki blan tartib jubardi.

— Mana, hajvan!

U şu andajaq alaman icidan atilib ciqib xursand tavuş blan dejarlik menga qicqirdi:

— Ket, muştlaş boladi!

Allaqacan uniñ başarasiga muşt tuşgan edi, jarilgan labidan qan tupurur, əmma juzidan mamnunijat aks etar edi...

— Kuzminni urganimni kordinmi?

Bizniñ aldimizga Barinov jugurib ke'di. U varza aldida toplanib turgan alamanga qorqib qarar edi. Alaman zic bolib bir çajga toplanan. Uniñ icidan aqsaqalniñ inicka tavuşı eşitilar edi:

— Joq, sen isbat qil, men kimga jol beraman? Isbat qill!

— Men bu jerdan ketişim kerak, — dedi Barinov tepalikka ciqajatis.

Kecqurun hava issiq, dəm, nafasni qajtaradi. Çgarran qujaş ufuqqa qadalqan. Bulutlar kokumtil. Qujaşniñ qipqzil şu'lası butalarniñ bargidan aks etadi. Qajerdadir kokkokrajdi.

Meniñ qarşimda Izotniñ çasadi. Pacaqlanqan başıdagi sacni aqim kotargan, goja saclari tikka bolgandaj. Uniñ boquq tavuşı va ajtgan jaxşı sozini xatirladim:

— Harbir kşida balalik boladi. Mana şunga, şu balalikka tajanmaq kerak! Masalan xaxolni al: u goja temirdaju, əmma koñul balalarnikica!

Kukuşkin men bilan ketajatib çahl bilan dedi:

— Hammamizni ham mana şundaj... Ej xudaj-j, bu qandaj ahmaqliq!

Xaxol ikki kundan kejin jarim kecası keldi. Bir narsadan çuda mamnun bolsa kerak, ota şrin soz-edi. Men eşikni acgan edim, jelkamga şappaladi.

— Az uxlajsiz, Maksimic!

— Izotni oldurişdi.

— Nmə-ə-ə?

Unin juzi pirpirav ucdi va saqali xuddi kokragiga aqib tuşajatgandaj titradi. Şapkasini başidan almasdan ujnin ortasında toxtadi-da, kozlarini qısib, başini qmirlatdi.

— Şundaj. Kim oldurgani malum emasmi? Albatt...

Sekin teraza tamanga otdi-da, ajaqlarini uzatib oturdi.

— Men unga ajtgan edim-ə...Başliqlar kelişdimi?

— Keca qışlaq aqsaqali keldi.

— Xoş? — dedi jana oziga-ozı çavab berdi, — nma qilsin, hecnarsa qilmajdi!

Men unga aqsaqal hamavaqtdağıdaj Kuzminnin ujiga tuşganini va baqqalni urganı ucun Kukuşkinni savuq ujga qamaşqa bujurganini ajtdim.

— Hə, hə, Nma ham dejsan?

Men samavar qoşqanı aşxanaga ciqdim.

Çaj icajatib Romas dedi:

— Bu xalqqa hajfim keladi. U ozinin en jaxşı kşilarini olduradi! Ulardan qorqadi, deb ojlaş mumkun. Ozlari ajtgandaj bu adamlar u „havlğa munasib emas“. Men itab pojezdde Sibirga ketajatganimde bir

katõrgaga hukm qilinõan ki blan hamgõp boldim. Bular be ki bolib oqriliq qiliar ekan. ulardan bittasi, qõjinlar endi, u kasbni talajik, baribir fajdasi joq — jaman kun korajatirmiz, dedir. unin ucun qalõan torttalasi, u, mast uxlab jatganda boqib olduriedir. Hamgõp bolganim adam oldurilgan kini menga õuda maqtadi. u hadisadan kejin men ucavini ham oldurdim, qizõanmadim, õmma unga hanuz hajfim keladi, u aqlli xucaõcaõ va safdil edi, — deji. „Nega oldurdilarin, sirni akara qiliidan qorõdilarinmi?“ desam, hatta xafa boldi: „joq — deji — harõanca pul berilganda ham ajtmas edi! Oldurganimizki, u blan anacilik qili onõajsiz bolabaladi. Hammamiz õunahkar adamlar, jalõiz u toõri. Jaxi emas edi“.

Xaxol ornidan turib qõlini arõasiõa qilib nari beri jurabaladi. Aõzida truka. Ustida tavaniga tuib turgan uzun tatarõa koõlak. Jalaõ ajaq, aõir-aõir qadam talab oõlangansman sekinlik blan sozlar edi:

— Bu toõriliqdan qorõu, jaxi kini hajatdan hajdani men kop kordim. Bundaõa adõmlarga nisbatan ikki turli muamilada bolunadi: ja ularni bada xop jaxilab tahõirlab harõaqdan õda qiladilar, jaki ularni koõlariga qarab ularninõ alõitarida it snari dumlarini qmirlatadilar. Songisi kamdan-kam boladi. Qandaj jaani ulardan organti, ularga oxa, qollaridan kelmajdi. Balki xahlamajdilar?

Savib qalõan cajini qõliõa alib dedi:

— Qollaridan keladi va xahlamajdilar ham. Oõlan, kilar zor qijinciliqlar blan qandajdir bir turmuni ozlariga muvafiõlab aladilar. Hamma unga or-

gangan, əmma kimdir isjan kotaradi, hajatınız durust emas, deydi. Durust emas. Biz ən yaxşı kuclarimizni şu hajatga berganınızku, la'nati! — deydilər də, unın ustazini, yol korsatucini uşlab olduradılar. Xalal berma! Şundaj bolsa ham çanlı haqiqat hajatınız durust emas, deganlar tamanda. Ular — haq. Ular yaxşılığa tartadılar.

U qoli blan kitablar turgan takcaga taman işara qilib:

— Ajniqsa bular! Hajfki, kitab jazalmajman! Bu işğa jaramajman. Menin fikrlarim aqir, qopal.

U stolniq janiga oturdi va ikkala qoli blan başini uşlab:

— Essizgina Izot... — dedi.

Uzaq çim qaloqandan kejin:

— Qani, jatamiz...

Men ozimnin huçram — balaxanaga ciqib ketib deraza janida oturdim. Dala ustida asmanniq jarmini oz qucaqiqa alib qzil şafaq lavullaıdı. Bu tiniq qzil nur asmanga jıjilganda xuddi aj qorqib seskanajat-gandaj tuşular edi. Itlar zor betib huruşar, uvlaşadi, agar şu huruş, uvlaşlar bolmasa kşi çanvar uruqi bolmagan çaziradı jaşagandaj bolar edi. Uzaqda kok-kokraıdı. Terazadan nafasni qajtaruci issiq şabada urib turadı.

Qarşimda — qırqaqdaqı daraxt astıda Izotnin çasadi jatadi. Unin kok juzi asmanga, şişaga oxşav qal-qan kozlari esa ozinin iciga qaraqan. Altin tusli sa-qali tutam-tutam bolib japişgan, unın astiga acilib qalqan aqzi berkingan.

— Hammadan burun, Maksimic, yaxşilik, şrin soz-

lik kerak! Pasxani ən koçullı baxram bolgani ucun yaxşı koraman!

Volga tazalab juvgan unıñ kokargan ajaqıqqa aftarınñ issiq hararati blan quruqan kok ıstani japişgan. Unıñ juzi ustida pəşşəlar qonqullajdi. Undan koçulni azdiruci hid kelar edi.

Balaxananıñ znəsıdan salmaqı qadam tavuşı eşitildi. Bir nafasdan soñ Romas eşikdan enəşib kirdi va saqalını havucıga alıb menıñ sorıcamga oturdi.

— Men xatın alajatirman!

— Xatına bu jerda qılın boladı...

U xuddi mendan jana bir gap kutgandaj juzimga tikildi. Əmma men ajtgani soz tapalmadım. Şafaqınñ qzillıqı, jarişajtgən tañ uşını munavvar qildi.

— Maşa Derenkovaga uylanaman...

Men ixtijarsız kulumsıradım. Şu caqqaca bu qizni Maşa dejiş ham mumkun ekanlıgı menıñ aqlıma qakelmadır. Qziq, uni atası jaki ukaları Maşa deganlarını bilmajman.

— Nega kulasız?

— Şundaj.

— Menıñ jaşım katta, unga munasib emas, devojajsızmi?

— Joq, joq!

— Sız uni yaxşı korıb qalqan ekansız. Ozi ajtdi.

— Şundaj edi şekilik.

— Hazır-cı? Hazır undaj emasmi?

— Undaj bolmasa kerak.

U saqalını barmaqları arasında ciqarıb, sekin dedi:

— Bu jaşda tez-tez nazarınızda şundaj bolgan korunaberadı. Əmma menıñ jaşım da bundaj emas, u

kşini oz cangaliga butunlaj aladi. Başqa hecnarsa toq-
risida ojlab bolmajdi, darman qalmajdi!

Sadafdaj tişlarini korsatis ilçajdi-da, davam etdi.

— Antonij oziniñ floti va qomandanlıqini taşlab,
uruşdan qorqib qacib ketgan Kleopatra arqasidan
oziniñ paroxodida ketgani ucun Aktstium uruşida jut-
quzqandır. Mana şundaj boladi!

Romas ornidan turdi, qamatini jazdi va xuddi oz
iradasiga qarşı kelaturoqan kşidaj takrarladi:

— Şundaj, uylanaman.

— Jaqindami?

— Kuzda. Almalarni bartaraf qilqanimizdan kejin.

U eşikdan çuda past eñaşib ciqib ketdi. Men jat-
dim va kuzda bu jerdan ketsam jaxşıraq bolar, de-
gan ojga bardim. Nega u Antonija toqrisida gapirdi?
Bu menga jaqmadi.

Çavpazak almalarini uzuş vaqti keldi. Hasil kop.
Mevaniñ kopligidan almalariniñ şaxlari egilgan. Baq-
ni almanıñ hidi tutib ketgan. Balalar qavur qilib,
şamal tokkan, qurt jegan, sariq, qzil almalarini teri-
şadi.

Avgustniñ birincilarida Romas jaşik va qutilarqa
çajlangan mal alib Qazandan keldi. Iş kuni, ertalab
saat sakkiz edi. Xaxol, hazirgina kijingan va juvun-
gan, caj icgani oturajatis:

— Kecasi darjada juruş jaxşi-da... — dedi.

Va birdan hidlab korib soradi.

— Kujgan is kelgandaj bolajatis.

Şu minutdajaq taşqaridan Aksenjanıñ dadlagan
tavuşı eşitildi:

— Janqin, ot ketdi!

Biz jugurib taşqariqa ciqdiq. Ambarniñ baq tamandagi devari janar edi. Biz bu ambarda kerosin, mum, jaq saqlar edik. Aftav şu'lasida nursizlangan alanga tili devarni jalajdi, tamga intiladi. Andak esankirav turib qaldıq. Aksenja bir paqir suv alib keldi. Xaxol uni janajatgan devarga sacdi va paqirni taşlab:

— Padariga la'nat, bockalarni ciqar, Maksimic! Aksenja, dokanga bar! — dedi.

Men mumlik bockani ciqardim va kerosin bockasiga tutungan edim, qaragam unıñ tiqini joq — kerosin şavullas aqajattir. Ta tiqinini izlav tapganimca ot qarav oturmadi. Unıñ otkur şamşirlari ambarniñ taxta eşigi arasidan otdi, tam şatirladi va nmadir guvullar edi. Jarım qalqan bockani jumalatis eşik aldiga alib kelib qaragam kocada hartamandan şavqin-suran kotaris xatinlar, balalar jugurib keladilar. Xaxol blan Aksenja dokandagi mallarni alib ciqib cuqurliqqa taşlajattirlar. Kocaniñ ortasida esa qapqara bir xatin turib muştini oqtalar va otkur tavuş blan cinqirar edi:

— Hə, şajtanlar!..

Qajtib ambarga kirdim, uni tutun basib keltedir. Tutunniñici guvullajdi, şatir-şutur qiladi. Tamdan qzil ot lentalari asilib turadi. Devar esa qıpqzil, coqdan qilinqan pañçaraga ajlangan. Tutun nafasimni boqdi, koz acgani qojmadi. Aran bockani eşik aldigaca jumalatis keldim. U eşikdan siqmadi. Şifdan esa ucqun jaqilib, a'zaji badanimni goja caqır edi. Men dad, dedim, xaxol jugurib kelib qolimdan tartdi.

— Qacın, qacın! Hazir jariladi...

U jugurib eşik aldiga ciqdi, unıñ arqasidan men

ham çıxdım. Balaxanada menin kop kitablarım var edi. Men ularni derazadan taşladım. Undan son şap-kali jaşiklarni ham taşlamaqci edim, derazadan sıqmadı. Kejin jarim putli qadaq taş blan deraza janlarini sindiribaşlagan edim guvullagan tavuş eşitildi. Tam lapanlav ketdi. Kerosin bockasi jarilganini darhal fahmladım. Balaxananın tami ham lanqillav janabaş-ladi. Derazanın janlarini jalav ot ickariga ham urar edi. Men cdav bolmajturqan daraçada qızib ketdim. Znə-ga taman jugurdım. Menin qarşımqa qujuq tutun kotarilib kelar edi. Znəda qıpqzil alanga ormalajdi. Pastda esa ot şundaj şatir-şutur qilar ediki, goja kimniñdir temir tişi jaqacni kemirajatgandıj tujular edi. Esankirav qaldım. Tutun koz acirgani qojmajdi. I ntikib turib qaloqan bir nafasım uzaq vaqt bolib ko-rundi. Znənin tagidagi terazadan sariq saqalli, sariq bir başara korundi. U aftini buruştirdi-da kozdan jo-qaldi va şu andajaq tamni alanga basib ketdi. Tutun buruqsradı.

Şu esimda: nazarimda başımdagi saclarım şatir-şutur qilar, qulaqımqa bundan başqa tavuş eşitilmas edi. Olajatganimni ozim bilib turibman. Ajaqlarım aqir-laşdı, garci ikki qolim blan mahkam japgan bolsam ham kozlarım aqrir edi.

Hajatnıñ zirak instinkti qutulış ucun menga jaga-na bir jol korsatdı: men qucaqımqa tufakimni, bir jastıq va bir baq jumşaq postlaqni aldım, başınga Romasnıñ postunini japındım-da ozimni terazadan taşladım.

Ozimni cuqurnıñ labıda kordım. Menin qarşım-da Romas cokkalav oturib qicqirar edi:

— Nma?

Men ornimdan turdim. Ozimizniñ ujinizni korla danqatis qaldim. Hamma jaqi qipqzil ot, alanga tili hammajaqni jalar edi. Terazalardan tutun buruqsab ciqar, tamda alanga tebranar edi.

— Xoş, nma? — deb qicqirdi Romas. Unıñ juzini ter basgan, qurumdan qarajqan. Kozlari katta-katta acilgan. Saqaltqa majin poslaqlar ilaşgan. Men çuda sevinib ketdim. Zor quvanc sezgisi meni oz qucaqi-qa aldi. Kejin sol ajaqım çazilladi. Men jatib xaxolga:

— Ajaqım ciqıdır, — dedim.

U ajaqımni slab korib qattiq tartib jubardi. Çuda jaman aqrıdi. Birneca mlnutdan kejin sevincdan sarhuş bolib aqsaj-aqsaj aman qalqan narsalarni morcamızga taşıdim. Romas esa, aqızıda trubka, xursandlik blan dedi:

— Bocka jarilib, kerosin şifga urganda janib ketasiz, deb ojlagan edim. Ot tikka kotarıldı. Çuda bıland kotarıldı. Kejin uj ot icida qaldı. Endi Maksimic ketdi, deb ojladım!

U hamavaqtda qıdaj aqır va narsalarni tahlar, başarasıga qarab bolmajturqan, saclari tozgan, Ak-senjaga:

— Siz bu jerda narsalarga qarab oturin, men otni ocurgani baraman... — dedi.

Cuqur bojida tutun icida qaqqazlar ucar edi.

— Ej, — dedi Romas, — essizgına ktablar! Kop qadırlı ktablar edi...

Tortta uşja ot ketgan, hammasi janar edi. Kun qavursiz, tınc. Ot şaşılmasdan oñ-solni jalajdi va tlar-

tlamas özini cangalini cetan va tamlarga uradi, asanlik blan tirmaşadi. Qipqzil ot taraqi tamdagi paxalni tarajdi. Alanganin egri barmaqlari cetanni ojnajdi. Tutun va alanga icidan janış, jemiriliş tavuşı eştiriladi. Tutun icidan ciqqan katta-katta ucqunlar koca va havli juziga tuşadi, u Jerda muziklar, xatinlar jugurişib jurib harqajsi oz qamini jejdi, va:

— Suv! — deb qicqirişadi.

Suv uzaqda — tepaliknin astida — Volgada. Romas darrav muziklarni bir çajga topladi-da ikki guruhga boldi, otnin ikki jaqidaqi cetan devarlarni, ambar va atxanalarni buzuşga bujurdi. Hamma unga itaat qilib gap'ga qulaq saldi va otnin butun koca, barca „tærtib“ni jalmaşiga qarşı išancliraq, aqlqa toqri kelaturqan harakatlar blan kuraş başlandi. Əmma hamma xuddi biravnin işini qilajatoqandaj qorquş, umidsizlik blan işlar edi.

Men ozimni xurram, hamavaqtdaqidan kora kuc-lirak his qilar edim. Kocanın başida aqsaqal va Kuzmin blan birga birneca bajlarnin turganliklarini korib qaldim. Bular tamaşavin bolib, tikka turuşar va hammaga „ha, ha“ deb qicqirib ham qojar edilar. Dala tamandan muziklar at qojib kelabaşlaşdi. Ularnin istiqballariqa xatinlar, balalar qicqirişib baradilar.

Ot jana bir havlinin atxana va ambarlariga tarmaşadi. Tezdan aqilnin devarini buzuş kerak edi. Bu dev var cetanga oxşagan navdalardan toquloqan bolib, qurib turgan navdalar janabaşladi. Muziklar şuni buza başladi. Ot ucqunlab, coqlar sacradi, muziklar janabarajatgan kojlaklarini qollari blan ocura-ocura undan qacişar edi.

— Qorqmal — deb qicqirdi xaxol.

Bunun fajdası bolmadi. Şundan soñ kimniñdir şapkasını başıdan alıb menga kijgizdi da:

— Siz u başıdan tuşın, men bu başıdan tuşaman! — dedi.

Men bir-ikki sincni balta blan urıb jıqıtdım. Devar lapaqladı. Şundan soñ bir sakrab unıñ tepasından uşladım, xaxol esa, meniñ ajaqımdan uşlab turgan edi, devar aqñab, men başımgaca unıñ astıda qaldım. Muziklar koplaşıb uni kocaga sudrab alıb cıqıb taşladı.

— Kujmadınızını? — deb soradı Romas.

Unıñ qamxorlıqı meniñ kuc va abçırılıgımni neca hissa arttırar edi. Meniñ ucun qımatlı bolgan bu adam aldıda ozımni korsatgım, unıñ maqtaviqa munasiב bolgım kelar edi. Qujuq qara buludaj tutun icida kitablarımızniñ varaqları kaptar şarı ucadı.

Janqınnı oñ tamandan toxtatışga muvaffaq bolundi.

Sol tamandan esa u bargan sajn onlab havlılarnı jalmas keñajavarar edi.

Romas muziklarnıñ bir qismini oñ tamanda, qzil ilanlarnıñ ajarlılarnı ta'qıb qilqanı qaldırıb, kopçilikni sol jaqqa hajdadi. Bajlarnıñ janidan otıb ketajatis kimniñdir:

— Ot qojdi! — deganini eşitib qaldım.

Baqqal esa:

— Unıñ hammamini korus kerak! — dedi.

Bu gap meniñ zihnimga jaqlımsız ravişda ornaşdı.

Malumki, hajaçan, ajniqsa quvancli hajaçan kşini kucga tolduradi. Menda mana şundaj kuc kopajis çan-dilim va maraq blan işlar edim va aqibat „kuc-

dan tajdim", allaqandaj issiq bir narsaga sujanib jet-
da oturib qalqanim esimda bar. Romas paqirdan ha-
vucida suv alib menga separ, muziklar atrafimda soz-
lashar edi:

— Balaniñ kucini ajtin!

— Qojmajdi...

Men başimni Romasniñ ajaqıqqa qojib, ujalib jıq-
lab jubardim, u esa hol başimni slav:

— Dəm alin! Bəs, — dedi.

Kukuşkin, Barinov ikkalasi ham qapqara. Jol-jo-
lakaj jupatis meni cuqurliqqa alib ketişdi:

— Hec qissa emas, ukam, boldi.

— Qorqdinmi?

Men həli jatis tuzukkina ozimga kelmagan edim,
qarasam cuqurliqqa, bizniñ hammam tamanga onga
jaqin bajanlar tuşib kelajatir. Aldinda aqsaqal, arqa-
da esa unıñ ikki ellikbaşisi Romasni ikki jaqidan
qoltuqlab alib kelajatirlar. Romas jalañbaş, kojlagi
hol, jirtilgan. Aqzida trubkasi, qavaqi salıq, ozi va-
himali. Soldat Kostin tajaq oqtalis baqiradi:

— Otga taşlaş kerak bu badkarnil

— Hammamni ac...

— Qulfni buziñlar, kalid joqaloqan, — dedi Romas
baland tavuş blan.

Men irqib ornimdan turdim va jerdagi qaziqni
aldimda, unıñ janiga barib turdim. Ellikbaşilar cekil-
lişdi, aqsaqal esa qorqqansman cijilladi:

— Mo'minlar, qulfni buzuş man' qilinqan!

Kuzmin meni korsatis qicqirdi:

— Mana bunisi taqin...Kim bu?

— Aqir bolin, Maksimic, — dedi Romas, — bular me-

ni malini hammamga qamas, ozim ot qoqqan aqida qiladilar.

— Ikavini!

— Buz!

— Mo'minlar...

— Çavabini beramiz!

— Biznin çavab...

Romas sekin peirladi:

— Arqamqa otib menga arqanizni berib turin, taqin arqadan uruşmasin!..

Hammamnin qulfini buzuşdi. Birneca kşi tiqlisib hammamga kirişdi va şu andajaq qajtib cicişdi. Şu vaqtin icida men qolimdaqi qaziqni Romasga berib, ozim jerdan başqasını aldım.

— Hecnarsa joq...

— Hecnarsa joq?

— A, şajtanlar-ej!

Kimdir qorqmasdan:

— Şu işlarin cakki, muziklar, — dedi.

Bunga çavaban birneca tavuş baravar gurulladi:

— Nma, cakki?

— Otgal

— Fitnalar...

— Artel qilişmaqcil

— Oqrilar, bularnin ulfatlari ham oqril

— Bəs! — dedi Romas qicqirib, — xoş, hammamga mal jaşirmaganligimni kordilarin, taqin nma dejsizlar? Hammasi janib ketdi. Qalqani şu, kordilarinmi? Oz malimni jandirişdan menga nma manfaat?

— Suqurta qllinqan!

Jana onlab tavuş birdan qazab blan gurulladi:

— Bularga qarab oturişnıń nma haçatı bar?

— Boldı! Taqat joq endi...

Meniń ajaqlarım tıtraı, kozlarımni qarañqılıq basdı. Qızıq tuman arasıda ilas-ilas badbaşaralar, atrafını çun basgan aqızlarnı korarman va bularnı uruşdan arañ ozimni tijar edim. Bular esa atrafımızda irqışlas jurıv baqırışadı:

— Hə, hə, həli-ja, qazıq tutıbsız-əl

— Qazıq blan uruşmı?!

— Bular saqalımni julıv alışadı, — dedi xaxol va men uni kulajatgan sezdim, — siz ham bəlagə qaldınız, Maksimic, abbal Əmma aqır bolıñ, aqır bolıñ...

— Qaranlar, unisida balta bar!

Darhaqiqat meniń belimda balta bolıv, esimdan cıqqan ekan.

— Qorquşajatır şekilik, — de v guman qıldı Romas, — braq siz baltanı işlatmaj turıñ, biran kar-hal bolsa...

Menga tanış bolmagan, pacaqqına, colaq bir muzik tpircinıv cıjilladı:

— Bularnı uzaqdan taşboran qıluv kerak! Ur!

Haqiqatan ham u, jerdan bir qışt parcanı alıv meniń qarnımqa tuşurdi. Men unga çavab qılmaqçı edim, əmma mendan ilgari Kukuşkin qarçıqajdaj unıñ ustıga taşlandı va ikkavi jumalav cuqurqa tuşıv ketdi. Kukuşkinniñ arqasidan Pankov, Barinov, temirci va jana onga jaqın kşi tuşıv ketdi. Şu andajaq Kuzmin uluqsatlık blan dedi:

— Sen, Mixajlo Antonov, aqlı kşi. Ozıñ bilasanki janqın muzikni aqlıdan azdiradi...

— Jurıñ Maksimic, qırqıqqa — məjxanaga baramız, — dedi Romas va trubkasını aqızıdan alıv bir

siltab, şiminin contagiga saldı. Qazıqni hassa qılıb sujanib cuqurlıqdan çıqıb ketajatganda Kuzmin unga nmadir degan edi, u Kuzminnin başarasıga qaramaj:

— Joqal, ahmaq! — deb sokıb berdi.

Ujimizniñ ornida komurdan ibarat bolgan tepalik jaşnar, unıñ ortasidan kotarilib turgan peckanıñ trubasidan komkuk tutun hararatlı havaga kotarilar edi. Sim karavatlarnıñ temirlari qıpqzarıb orgumcaknıñ ajaqıdaj çıqıb turadı. Komurga ajlangan darvaza qanatlari qapqara, qaravuldaj. Biriniñ juqari qismi xoraznıñ taçısıdaj haman qzarıb turar edi.

— Ktablar janıb ketdi-da, — dedi xaxol uf tartıb, — şunisi ələm qiladı!

Balalar cocqa balalarını hajdağandaj cala jangan jaqaclarnı tajaqlar bları surıb, kocaga alıb çıqadılar va laj, kolmak suvga taşladılar. U vaşillab sonadı, appaq buq aralaş tutun kotariladı. Ellik jaşlardaj kokkoz bir cal qapqara, ıssıq kolmak suvniñ icida paçaqlanqan bir paqırni jaqac bları urıb, şundan çıqan tavuşga qulaq salıb huzr qilib oturadı. Narsalarnı otdan alıb qacqanlar aman qalqan narsalarını taşdılar. Xatınlar jıqlaşadı, bırpırca kujgan jaqacni talaşıb bırbırları bları uruşadılar. Janqın bolgan jerniñ arqa tamanıdaj daraxtlarnıñ bargları hararatdan sarqajqan. Almalar jaqqal korunar edi.

Biz darja bojıga keldik. Comuldik, sonra məjxanada ındaşmasdan oturıb çaj icdik.

— Bəlxorlar almaga kelganda jutquzışdı, — dedi Romas.

Pankov keldi. U adatdagıdan kora mulajım va ojlı edi.

— Nma gap, ukam? — deb soradi xaxol.

Pankov jelkasini ucurdi:

— Meniñ ujim suqurta qilingan edi.

Xuddi tanış bolmagan kşilardaj tek qalışdı va ikkavi ham bir-biriga qaradi.

— Endi nma qilasan, Mixail Antonic?

— Ojlab koraman.

— Bu jerdan ketişin kerak.

— Qarajman.

— Meniñ bir planim var, — dedi Pankov, — Jur, xaliraq ajga ciqib gapirişamiz.

Ciqib kettik. Eşikka barganda Pankov arqasiqa qarab menga:

— Sen qorqaq emassan! Sen bu jerdə tursañ bolave-radi. Sendan qorquşadi... — dedi.

Men ham darja bojiga ciqib, daraxtlar astidagi maj-alalar ustida darjaga qarab jatdim.

Kun qajtqan bolsa ham hava issiq. şu qişlaqda turib başdan kecirganlarim goja darjaga surati salin-gandaj koz aldimga keldi. Diqqat boldim, carcaganim ucun tezdən ujqiqə kettim.

— Hoj, oldinmi? — dedi kimdir ujqı icida, xuddi meni birav bir jaqqa sudrav ketajatgandaj boldi, — turl

Darjaniñ narigi qırqraqida, otlaq arqasidan qildi-rakdaj bolib qıpqzil aj kotarilib ciqdi. Barinöv tartdi.

— Bar, xaxol seni izlav jurıdır. Xavatir bolajatirl
Meniñ ketimdan ketajatis avrav ketti:

— Sen harqajerde ham uxıajberma. Tepadan birav otib uslinga taş jumalatib jubarişi mun-kun. ort-taga ham jumalatib jubaradi. Bizda hazil joq. Xalqi-

mlz, ukam, çuda gna saqlajturqan. Gna saqlaşdan başqa uniñ xatirda saqlajturqan hecnarsasi ham joq.

Darja bojidagi butalar arasıda kimdir ivirsir edi. Daraxtlarniñ şaxlari qmirlajdi.

— Tapdınmi? — deñ soradi ravşan tavuş blan Migan.

— Alib kelajtirman, — dedi Barinov.

Va on qadamlar nariga ketib uf tartib dedi:

— Baliq oqurlamaqci. Migunga ham trikcilik aqir bolib qaldi.

Romas meni xafa bolib qarşı aldı:

— Siz nega bundaqa jurasiz? Biran şkast jetkizsin, dejsizmi?

Ikavimiz jalqiz qalqanda u qavaqini salib sekın dedi

— Pankov sizni alib qalmaqci, u dokan acmaqci ekan. Men sizga qalişni maslahat bermajman. Men nma qalqan bolsa hammasini unga satdim. Vjatkaga ketaman. Birneca vaqtdan kejin sizni xat blan caqirib alaman. Xopmi?

— Ojlab koraman.

— Ojlab korin.

U polga jatib, azgına ivirsidi-da, tek qaldi. Men teraza janıda oturib darjaga qaradim. Darjadagi ajniñ şu'lası menga janqinni eslatar edi. Otlaq qırqaqniñ astıda buksir paroxodniñ qildiragi suvni şavullatib çilar edi. Qaraqıda ucta macta craqlı juzib juradi, bular gah julduzlarga tegar, gah ularni tosar edi.

— Muziklarga acciqniñ keladimi? — deñ soradi Romas ujqilli tavuş blan, — acciqniñ kelmasin. Ular faqat ahmaqlar. Ojazab — bu ahmaqlıq.

Unuñ sozlari menga tasalli bermas va acciqimni pasajtirmas edi. Meniñ kozimga jirtqic hajvandaj:

— Uzaqdan taşboran qiluv kerak! — deb acilgan aqizlari korunar edi.

Bu vaqtda men həli ozimga kerak bolmagan narsani unutişni bilmas edim. Korib turamanki, bu adamlarni alahida-alahida alib qaraqanda harqajsida javuzlik unca kop emas, ba'zan mutlaqa joq, mahijatan bular yaxşı jirtqiclar. Bulardan harqajsini ma'sumana kulduriş qijin emas. Harqajsi aql, baxt tapiş, şu toqridaqi qilinmiş bahadirana harakatlar toqrisidaqi hkajalarga balalik işanci blan qulaq salaçak. Bu kşilarniñ adatdan taşqari bolgan koñullariga şaxsij irada qanunlari bojica jeñil turmuş mumkunligi toqrisida xajal tuqduraturqan harbir narsa qimatli.

Əmma qışlaq jiqinlarida jaki şu darja bojidagi məjxanaga toplanganda bular ozlariniñ yaxşı tamanlarini qajaqqadir jaşradilar-da, poplarda jaloqanciliq, munafiqliq capaniga burkanadilar. Şunda ularda itdaj dum qmirlatis kattalarga jaqış tujqisi qozqalis, kşi qaraşqa hazar qilaturqan halga keladilar. Jaki kutulmagan vaqtda bularni boridaj javuzlik oz cangaliga aladi. Bir-birlariga tiş irçajtiradilar. Bir-birlari blan uruşışga tajjar boladilar va behudaga, arzimagana narsa ucun bir-birlari blan muştlaşadilar. Şundaj vaqtda ular qorquncli boladilar va kecagina qojdaj bojun egib, həlimlik blan barib ibadat qilqanlari butxanani buzaladilar. Bularniñ icida şairlar va afsana toqucilar var. Bularni hekim yaxşı kormajdi. Bular qışlaqda kulgi bolib, açizlik blan tahqirlanis kun koradilar.

Bu kşilar arasıda jaşajalmajman, jaşaş qolımdan kelmajdı. Men ozimniñ bu acciq fikrimni xajrlaşğan kunimiz Romasğa ajtdim.

— Vaqtdan ilgari xulasa ciqarıbsız, — dedi u ta'na aralaş.

— Şundaj bolib qaloğan bolsa men nma qilaj?

— Natoqri xulasa! Asassız.

U jaxşı gaptırb men janlışğanlıgımgı, natoqri xulasa ciqarqanlıqımqı meni uzaq işantırışğa trışdı.

— Hukm ciqarışqa şaşılmañ. Hukm ciqarış hammadan asan iş. Bunga berılmañ. Aqır bolib hama-vaqt şuni esda tutıñ: hammasi ham otadı. Hammasi ham ozgarıb jaxşı boladı, sekin ozgaradı, dejsizmi? Sekin bolsa mustahkam boladı. Hammajaqqa qarañ, pajpaslav, uşlav koriñ. Qorqmañ, əmma hukm ciqarışqa şaşılmañ. Xajr dostim!

Romas „xalq huquqcilari“ işi blan ajblanıb Jaqu-tskij vıajatıga on jilga surgun boldi. Şu muddat ot-gandan kejin biz Sedlesda kuruşdik, kuruşmagani-mizga on beş jil bolgan edi.

U Krasnovıdovdan ketgandan soñ ozim çuda diq-qat bolib, xuddi egasini joqatıb qojoğan kucuk balaga oxşav qaldım. Barinov blan qışlaqma-qışlaq jurdim. Baj muziklarnıñ xızmatını qıldıq: danlarını jandık, kartoşka kavladık, baqlarnı tazaladık. Men unıñ ham-mamıda istiqamat qılar edim.

— Aleksej Maksimovic, xalqsız askar başı, bu qandaj endi-ə? — des soradı u mendan jamqırlı bir kecada, — ertaga deñiz bojlga barsakmıkan? Xuda haqil Nma qilamız bujerda? Bujerda biznikilarnı jaman kuruşadı. Birantasi mast bolib biran şkast jetkizadi...

Barinov buni endi ajtajatgani joq. U ham negadir diqqat bolar, majmunniki snari qollari açizlik bilan asilar, ozi xuddi toqajda adaşib qalqandaj atrafga moltullab qarar edi.

Hammamniñ terazasiga jamqir urib turibdir. Unin burcagini jamqirniñ suvi juvar va u suv cuqurqa aqar edi. Unca ham kucli bolmagan caqmaq xragina lip-lip etib qojar edi. Barinov sekin soradi:

— Baramizmi? Ertaga-ə

Çonadik.

...Kuz kecase barzaniñ dumida rulniñ janida oturib ketgandagi Volganin gaştni ajtib tuşuntirib bolmajdi. Rulni katta başli, çuldur kijimli, sac-saqali osgan bir kşi başqaradi. U palubada vazmin qadamlar taşlab zor beradi.

— O... v-p... Ho... v-p...

Arqada suv şajidaj şuvullajdi, sujuq qara mundaj bolib aqadi. Darjaniñ ustida kuzniñ qujuq qara bulutlari ajlanib juradi. Hammajaq qaranqilicniñ salmaqli harakatidaj bolib korunadi. U qirqaqlarni joqatqandaj goja butun jer unin icida erigan, tutab turuci sujuq bir narsaga ajlangan. U daimij ravişda, intihasiz qajaqqadir pastga, boşlik sukunatli bir kenlikka qarab aqadiki, bunda na qujaş, na aj, na julduz bar.

Aldinda buksir paroxodi zor bilan, entikib ilgari beradi. U korunmajdi, qaranqi. Ucta ot miltillajdi, buniñ ikkitasi suvniñ ustida va biri ularniñ tepasida, juqarida. Menga jaqinraq jerda, qara bulutlarnin astida altin baliqdaj jana tortla ot juzadi. Bularnin biri bizniñ barzaniñ macladaj craq.

Men özümni savuq, jaqdan bolgan pufak iciga qamalqan his qilaman. U goja janbaqirliqdan sdirilib ketajdir, men esa unga japişgan bir pəşşə. Nazarımda harakat sekin-sekin toxtajturqan va mutlaqa toxtalış pəjti jaqınlaşqandaj bolar edi. Bu harakat toxtab, paroxodların suvni şalaplatışı ham tinadı. Barca tavuşlar, barg daraxtdan ucib tuşqandaj ucib tuşadi-da, meni sukunat oz qucaqıqca aladı.

Goja çuldur kijimli, postun va jirtiq şapka kijgan barvasta, rulnıq janida jurgan kşı harakatdan toxtajdi-da,

— Hop... xov... p, — deb qicqırmaı qojadı.

— Atıq nma? — deb söradı.

— Senga nma keragi bar? — dedi u basınqlı tavuş blan.

Qujaş batar aldıda Qazandan çonaganımızda men bu ajiqqa oxşagan kşinin juzini çun basgan va bir kozi kor ekanini pajqaqan edim. U rulnıq janiga oturib zarañ kasaga araı qujdi va uni suvdaj ikki simirişda tugatdi-da, arqasidan alma jedi. Buksir barzani tartib jubarganda u rulni uşladı va batib barajtan qujaşqa qarab başini qmirlatib:

— Xuda, oziñ aı jol ber! — dedi.

Paroxod tortta barzani Niznij jarmarkasidan Astiraxanga alib baradı. Bularga temir, qandlı bockalar va qandajdir aqır jaşiklar juklangan. Bularnıq hammasi Eranstan ucun. Barinov jaşikların ajaqlı blan basdı, hidladı va ojlab turib:

— Bu, jaraqdan başqa narsa emas. Izevskij zavodidan ciqqan jaraq.. — dedi.

Əmma rulni başqaruci unıq qarnıqca bir muştlab:

— Senin nma işin var? — dedi.

— Fikrimca...

— Tumsuqinqa muşt jegin kelmajdimi?..

Kra pullimiz joq. Biz paroxodga „şafqat juzasidan“ tuşurilganmız. Garcı biz matroslardaj „vaxtani tutib barsak“ ham paroxoddagılar bizga gadaıja qaraqan nazar blan qarajdılar.

— Sen xalq dejsan, — dedi Barinov menga ta'na qilib, — çuda addıj haqlıqat: kim-kimniñ jelkasıga mingan...

Şundaj qaranqiki, farza korunmajdi. Jalqız craq-nıñ şu'lası tuşib turgan jerlar va mactanıñ ucınıgına korib boladı. U tutundan ibarat bolgan qara bulut tusıda. Bu qara bulutdan neft hidi keladı.

Rulni başqarib baruciniñ qavaqı salıq va dam-duz-ligi meniñ qaşımqa tegadı. „Men vaxtalaş“ va şu jirtqc hajvanga jardamcı etib tajinlanganman.

Mujulişlarda darja ustidagi craqlarnıñ harakatını ta'qib qilib u menga sekin:

— Haj, qaral — deydi.

Irqib ornimdan turib rulni buraman.

— Durust, — deydi u ozıca.

Men jana palubaga oturaman. Bu adam blan gapi-rişib bolmajdi. Bir narsa desañ:

— Senin nma işin var? — degan saval blan çavab qiladı.

U nma toqırıda ojıajdi? Kamanıñ aqsuvi Volganıñ polat tusı suvıga qujulaturqan jerdan otganımızda u şmalga bir qarab:

— Çanas. — dedi.

— Kim çanas? — dedim,

Çavab bermədi.

Qajerdadır qaranqılıqın qahrida itlar uvlıjdi, hurradi. Bu həli qaranqı basıs jancımagan həjatnıñ qaldıqını esgə tuşuradı. Bu jetib bolmajturoqan alıs va keraksız tujuladı.

— Bu jernıñ itları jaman, — dedi hec kutulmagan vaqtda, ruldagl kşı.

— Qajer — bu jernı?

— Hamma jerda. Bizda itlar — jirtqic həjvannın ozı...

— Sen qajerlısan?

— Vologodlık.

Va xuddi qap teşılıb kortoşka tokulgandaj unıñ aqzıdan aqır sozlar tokulabaşladı:

— U hamrajın amakınmı? Menimca ahmaq adam. Menıñ amakım aqlı adam. Batır, baj, Simbirskijda pristan egası məjxana acgan. Darja bojjıda.

Bu gəpnı sekin, xuddi zorqa gapirgandaj ajtib, mactanıñ ucıdagı qaranqıda altın orgumcıdaj jurıb barişiga tikilib qarab turdı.

— Hə, qara, al... Savadıñ barmı? Qanunnı kim jazışını bilmajsanmı?

Va çavabnı kutmasdan davam etdi:

— Harkım harxil gapıradı: ba'zilar padşah jazadı dejdı. Ba'zi bırav metropolit, senat jazadı, dejdı. Agar men bilsam, unıñ aldiga barar edim. Ajtar edim: qanunnı şundaj jazkı, men uralmajıngına emas, muşt ham kotarmajın! Qanun temirdaj boluvı kerak. U kalıddaj bolsın. Qalsım qulflandımi, vassalam! Şundaj bolsa men çavab beraman! Joqsa çavab bermajman, joq.

U muştı blan aldidagi jaqacqa ura-ura bargan sajn sekin va bir-biriga japişmagan sozlarni ajtib ozica çavrajbaşladı.

Paroxoddan ropor blan qicqiradilar. Kşinin basın-qi tavuşı ham itlarniñ huruşı, uvlaşidaj keraksiz, ar-tiqca edi. Paroxodniñ bortida qapqara suvda sariq daqđaj bolib craqlarniñ aksi korunadi. Bu jalqiz sariq bojaqđajına bolib, jariqliq berişdan açız. Ustimizda esa, qapqara, qujuq lajqa suvdaj bolib bulutlar juzadi. Biz bargan sajn sukunatli qaranqıllıqniñ qahriqa kirib baramız.

U qavaqını salib:

— Meni ne ahvalga salışdı? Jurak sıqildi, — dedi. Meni hissizlik oz qucaqlıqa aldı. Hissizlik va sa-vuq kaşiş. Ujqim keldi.

Qıra-şra tañ jarişdı. Qujaş joq. Qujuq qara bulut-lar arasidan goja arañ otgan xra jariqliq sekin jaji-labaşladı. Suv qorqaşım tusiga kirdi. Qırqaqlardaqi daraxtlar ham korunabaşladı. Bular zañ başgan temir-daj korunadi. Qışlaqdaqi ujlar ham kozga taşlana-başladı. Muzik xuddi taşdan jasalgan hajkalga oxşab korunadi. Barzaniñ ustidan aq qotan quşlar egri qa-natlarını şaldiratib ucib otuşdı.

Men va rulni başqarib barajatgan kşi ikkavimiz ketdik. Ornimizga başqa adam keldi. Men pastga tuşib brizentni japinib uxladım. Əmma nazarımda həli hecqanca vaqt otmagan ediki, ajaq tavuşlari ujqatdı. Başımni brizentdan ciqarib qarasam ucta matros rul başqarucini „kontorka“ niñ devarlga qisib baqirajatirlar.

— Qojsa-çı, Petrovl

— Xuda haqi, hecgap joq.

— Senga jetar!

U qollarini calmaştirib jelkasini uşlagan, qandajdir tugunni bir ajaqi blan palubaga basib tek turar edi. Hammaga bir-bir qarab boquq tavuş blan:

— Gunah iş qildirmanlar, kşini! — dedi.

U baş jalañ, jalañ ajaq va kojlak-iştancan, başıdagi bir tutam sac dunpeşanasiga tuşib turar. Peşanasinin astidagi kor sicqannikidaj kozi qanqa tolğan va qorqan, jalbargandaj qarar edi.

— Qjarq bolasan! — dejişdi unga.

— Menmi? Hec. Qojib jubariñlar meni! Qojib jubarmasalarin uni olduraman! Simbirskijga jetdikmi, şu andajaq...

— Boldi, kop gapirmasañcil

-- Ej, bradarlar...

U sekin qollarini jelkasidan tuşurib tizzasiga qojdi va „kantorka“ni uşlab jana:

— Gunah iş qildirmanlar! — dedi.

Unin qajri tabilj tavuşida qandajdir bir titratuci ahañ bar. İşkakdaj uzun, titrab turgan qollarini kşilarga uzatadi. Unin ajlqnikidaj çun basgan juzi ham pırpırab ucar, kickina kozlari ham tez-tez kiprik qarar va ornidan ciqib ketaj, der edi. Xuddi kozga korunmajturqan bir qol unin tamaqidan boqajatañdaj edi.

Muziklar indamaj çekilişdi. U qopalliq blan ornidan turdi-da tugunni kotarib,

— Hə, barakallal — dedi.

Bortnin aldiga keldi va kutulmagan avçirlik blan sakrab darjaga tuşdi. Men ham jugurib bortnin aldi-

ga keldim va Petru xanın başını cəqaj-cəqaj tugini. ni başı qojib, aqimni qjalab qumlaqqa taman juzib ketganini korib turdim. Qumlaq qırqaqdaqi butalar şamalda egilib, sariq japraqlarını suvğa taşlab, goja uni qarşı alar edi.

Muziklar ozara sozlaşdı.

— Harqalaj ozini jendi.

— U aqlan azganmi, nma bəla? — dedim men.

— Nega? Joq, u çanini aman saqlaş ucun şundaj qildi...

Petruxa sajaz çajğa jetib basdı. Suv kokragıdan keldi. U tuginini başıdan alıb, başıdan ajlantırdı.

Matroslar xajrlaşdı.

Kimdir soradı.

— U pasportsız qandaj qiladı?

Sariq, egri ajaqlı matros bu haqda menga mamnunijat blan sozlab berdi:

— Simbirskijda unı amakisi var. U buni xana-vajran qilaturqan adam. Şunı ucun u amakisini öldurmaqçı bolib, ozidan kozi qijmaj öldurmadi. Jirt-qic hajvan muzik bu. Əmma ozi jaxşı...

Jaxşı muzik esa suvdan ciqib qumlaqda qadam taşlab aqımoğa qarşı ketar edi. Daraxtlar arasına kirib kozdan joqaldı.

Matrosların hamması ham jaxşı jgitlar ekan. Ham-mamiz ham, Volga boylarında katta bolgan ekanmiz. Kecqurun men bular arasında jatsinmadım. Əmma ikkinci kuni zihn salsam ular menga jaman, işan-magan nazar blan qaraşajatir. Uzaq vaqt otmaj bil-dimki, Barinovnin tilini açına calib ketib, bu xajalci, matroslara biran gap ajtgan.

— Ajtdiqını?

U xatınlardaj kozını qısıb ujalıb, qulaqını arqasını qaşlab iqrar boldi;

— Az-maz!

— İndama, demaganmıdım?

— İndamadimku, braq vaqia çuda qzıq-dal Qarta ojnamaqci bolgan edik. Rulni başqaruci qartanı alıb qojdı. Şundan soñ zerikib qalıb azgina...

Kejin bilsamki Barinov diqqatlıqni jazuv ucun butun vaqıanı hkaja qılıb bergan ekan. Aqibat xaxol ikkavimiz burungi batırlar snarı balta uşlab muziklar blan salışgan bolib ciqқанmız.

Uni uruşış fajdasız edi. U haqiqatni vaqı'lıqdan taşqarıda korar edi. Bir kuni ikkavimiz iş izlab jurib cuqurnıñ labıda oturganimızda u menga nasihat qıldı:

— Haqiqatni koñul tılganca intıxab etiş kerak. Ənə cuqurnıñ narıglı jaqıda pada otlab jurıbdır, it juguradı. Padacı juradı. Xoş? Bundan biz qandaj fajda alamız? Qara, dostım, jaman kşi, durust, əmma jaxşısı qajerda? Jaxşısını həli ojab ciqarıloğan joq. Şundaj!

Simbirğa barganda matroslar bizğa paroxoddan tuşuşni qopal ravışda taklif qılışdı.

— Sizlar bizğa muvafiq adamlar emassızlar! — dejişdı.

Qajlıqqa salıb bizni Simbir prıstanığa alıb barıb qojuşdı. Contagimizda ottuz jetti tjin pulimiz bar. Çuda ta'zirimizni jedik.

Çaj icgani məjxanaga bardık.

— Nma qılamız?

Barinov işanc blan dedi:

— Nma qilamiz, deganiq nma deganiq? Jolda dayam etiş kerak.

Samaragaca biletsiz ketdik. Samarada barzaga jalandik. Jetti kun deganda aman-esan dejarlik Kaspij deniziga jetdik. Qaban kolbaj baliq tutaturqan jerdagi baliqcilar arteliga işga kirdik.

Tarqimchi mas'ul muharriri Bolatov
Texredaktor *Z. Rahmatullin*.
Korrektor *Ş. Akbarov*.

Basmaganaga berildi 16/XII-1936 j. Basişga ruxsat etildi 11/III-37 j.
Dogovor № 660/36 j. Qoqaz formati $72 \times 109^{2/3}$. Tiraz. 15 000 + 150.
Avtor listi 7,5. Naşriyat listi $5^{5/8}$. Basma listi $2^{13/16}$. Bir basma
listida 96256 harf. Ozlit № X — 1807. Naşriyat № 631.

Taşkent,

• Ozpolligrafkombinat. Zakaz № 3046.